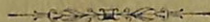

Հիշատակ
Այդուրհանոցի
Գաթախիտ
1587

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈԼՈՏ ԲԱՂԻՃԵՑԻ

ԵՒ

ԲԱՐԳԵՆ ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԻԼԻԿԵՑԻ

Գրեց

ԱՐՏԱՆԱԶԴ՝ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Առաջնորդ Հայոց Բեթլայ

(Արտասպում ՀԱՍԿԷՆ)

1938

ՏՊԱՐԱՆ ԴՊՐԵՎԱՆՈՒՅ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

ԱՆԹԻՂԻՍՍ - ԼԻՌԱՆԱՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԵՐԿԵՐԸ

1.— Էրթողուլ. Համառուլլահ Սուլայի Պէյի յառաջաբանով, Էրթողրուլ. Կազէթա՛... Կազէթա՛... Տէրվիշը. Էտիպ Ալի. Հէ՛յ Կազիլէ՛ր... Միսաֆիրիսանէ. Կէրմիյանլա՛ր: Կ. Պոլիս 1915 (սպառած):

2.— Տաքիւ. Տարեգիրք.— Տաթեւու վանք.— Գիր և գրութիւն Ստեփանոս Արքեպիսկէ.— Սաղիմական գրիչներ.— Ուրբուհի՛ն (Թատրերգ.) Տպ. Կ. Պոլիս. 1925 (սպառած):

3.— Տաքիւ. Տարեգիրք.— Պատմութիւն Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցւոյ Պալատքու.— Հալէպի Առաջնորդական գաւազանը.— Սիւնեաց Դպրոց.— Սաղիմական մատենագիրներ.— Տպ. Հալիպ. 1926:

4.— Տաքիւ. Տարեգիրք.— Բագարատ Արքեպսկ. Վարդաղարեան (Կենսագր.).— Տիբեթի Հեմիս վանքի մէջ գտնուած Ձեռագիրը Քրիստոսի մասին.— Աւետարան Իսայի.— Հայ վանքերը. Սալաէտին և Հայերը.— Տպ. Հալիպ. 1927:

5.— Տաքիւ. Տարեգիրք.— Հիթիթների անցեալը. Հին Հայոց ընկերային կեանքը.— Մադրասի Հայկական հին գաղութը.— Սիւնեաց դպրոց.— Եղիազար բժիշկ Եպսկ. Սեբաստիոյ.— Տպ. Հալիպ. 1928:

6.— Տաքիւ. Տարեգիրք.— Հայերը և Թուրք լեզուն.— Հիթիթների անցեալը. Հայերը Գիլանում.— Թաղուած Փառք (Թատրերգ.) — Նկարիչ Նզիշէ Թադէոսեան (Կենսագր.).— Պեթհովէն.— Մեծամորի Ջրհան Մեքենան Հայաստանում.— Տպ. Հալիպ, 1929:

1587

ՅՈՒՂԱՆՆԵՐԻ ՎՈՒՍԸ ԲԱՆԻՇԵՑԻ

ԵՐ

ԲԱՆԳԵՆ ԲԹՈՐԱԿԻՑ ԿԵԼԻՑԵՑԻ

Վ.Տ. ժամ. ձ. Վրաց. ժամ.
/ Բանի. Վրաց. ժամ.
Վրաց. ժամ. 6.2. 940

Handwritten text, likely a signature or date, written diagonally across the page. The ink is dark and the script is cursive. The text appears to be "J. H. H. 1872".

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈԼՈՏ ԲԱՂԻՇԵՑԻ ԵՒ

ԲԱԲԳԵՆ ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԻԼԻԿԵՑԻ

ԿԵԼ
1172

Գրեց
ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԱՐԲԵՊՐԱՆՈՊՈՍ
Առաջնորդ Հայոց Քերիոյ

(Արտասպում ՀԱՍԿԷՆ)

1938

Տ Պ Ա Ր Ա Ն Դ Պ Ր Ե Վ Ա Ն Ո Ւ Ց
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
ԱՆԹԻԼԻԱՍ - ԼԻԲԱՆԱՆ

Արամ
Գրադարան
— Մատենադարան

ՅԱՌԱՉԱԲԱՆ

Սովորութիւնն է անկէ շեզուի մեջ անկն
գիրքի սկիզբը յառաջաքան ծանօթութիւն մը
դնել, բացարեւոյ հասնար գիրքը կարդացող-
ներուն ա՛յն շարժառիթը՝ որուն հասնար խըմ-
բագրուեցաւ ան, կամ գիրքին ընթերցումը
դիւրացնելու հասնար դիմել քանի մը բացա-
սրութեանց:

Նախ որ ներկայ քանի մը էջը գիրք մը
չէ, այլ անսկիւկայ ու կսկծալի կորուստի մը
ստիպել զգացուած սպառնորութիւններու մեկ
չաւ անկողնի համադրութիւնը ու ճիշդ ա՛յս
բացասութեանը՝ ներկայ քանի մը տղերն ալ
յառաջաքանէ մը առելի նախերգանք մըն են:

Հագիւ քանի մը օր տեւեց հիշանդու-
թիւնն ալ, մահն ալ քանկագին Հայրապետի
մը՝ որ քանկան շաւ ծառայութիւններ ունէր
տալիս իր դժբախտ ցեղին՝ որուն անհնկն քաջ
գաւաթներէն մեկն էր եւ իր վիրաւոր Եկեղե-
ցոյն՝ որուն անհնկն անձնուէր, անհնկն կո-
րովի եւ անհնկն կարող պաշտօնասարներէն
եւ Առաջնորդներէն (Prélat) մեկն էր: Անի-

կա ինկառ այն պահուն երբ պէտք էր ապրի-
 ու տար տակաւին, ու ինկառ, ինչ որ առեկեկ
 աւելի խորապէս ցաւալին է, այնպիսի տեսն
 մը՝ երբ իրեկ քիչ առաջ էր իրեկ քիչ յետոյ
 ինկան իրենպէսներ, մկասծ Պատրիարք Դուր-
 ետանէն մինչեւ երջանկայիշատակ Խորէն Ա.
 Կարողիկոս: Արդէն պակսեր էր Եկեղեցւոյ
 բարձրագոյն նուիրապետութեան վրայ կեցող-
 ներու խումբը, եղեռնի յաջորդական տարի-
 ներուն, եւ ահա կարճ տեսնի մեջ իրարու
 ետեւէ անհետացող «քաջ հովիւ»ներով աւելի
 խորացաւ անդունդը: Ահա այդ անդունդին
 եզրը կանգնած, անկէ ներս կամ անոր խորը
 նայողի մը զգացողութիւններն են հետագայ
 այն քանի մը էջերը, զորս հետզհետէ եւ ո՛չ
 թէ մեկ անգամեկ գիրի առի համգոռցեալ
 Վեհի յիշատակին եւ Ի՛ր իսկ հիմնարկած եւ
 իրեն սիրելի ամսաքերք ՀԱՍԿին համար:
 Ըսի թէ մեկ անգամեկ չգրուեցան այդ էջերը.
 ու ասիկա յատկապէս՝ որպէսզի զանոնք ըզ-
 գացողն ու գիրի առնողը գէթ բաւական տ-
 տեն կարենար հոգւոյն մեջ պահել բոլոր այդ
 զգացողութեանց պատկերը: Ու երբ զանոնք
 լրացուցած են այժմ, չկարծուի որ այդ մեծ
 Հայրապետին լուսաքիւն պատկերը ջնջուած է
 մեջէս. ընդհակառակը, անիկա առեկն օր կը
 պայծառանայ, առեկն օր կը նորոգուի ու ա-
 մեկն օր անոր արժէքը իմ առջեւ կը մեծնայ:

երբ Ս. Քառասնից դաւաճարան-մասունքը մը-
սած պահուշ, աղօթքի իմ ժամերուն, յան-
կարծ ինկզինս կը գտնեմ նոյն այդ պատկերին
առջեւ, որ մեծադիր ու շատ հաստ միակնոր
սասանաւարի մը ետեւէն նոյնիսկ ան ինծի կը
նայի քաղցր ժպիտով, որ իրն էր: Ինչպէս
կ'ուզեմ որ ջնջուի պատկերը հոգիի մը աշե-
րուն վրայէն, երբ այդ հոգին պահանքն իսկ է
անշնչացած, բայց գործերովը միշտ նորոգ-
ուած պատկերի մը:

Իր մահէն աւելի քան երկու տարի յետոյ
Տանն Կիլիկիոյ Բաբգէն հոգեւոյն Կաթո-
ղիկոսին յիշատակը անգամ մըն ալ քա-
մացնելու արագին փափաքով, այս փոքրիկ
մատենը, իբր քաւմ պատկ մը, կը դնեմ իր
հոգակոյցին վրայ, իբր ընծայ մեկէ մը՝ որ
չի յիշեր բնաւ փոքրիկ վիշտ մը իսկ կրած
լղալ շուրջ երեսունընիւց տարիներու փո-
խադարձ ծանօթութեանց ընթացքին:

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԱՐՔԵՊՍ.

Հալեպ, 2 Հոկտեմբեր 1938, Կիրակի

Portrait of a man, possibly a member of the family, wearing a cap and coat. The image is very faded and difficult to discern.

ՆՐՋԱՆԿԱՅԻՇԱՍԱԿ Տ. ԲԱՐԳԻՆ Ա.
ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Ա.

Ասկէ քառասուններկու տարի յառաջ
Զարիսափան Արմաշու կանոնաւոր Դպրե-
վանքը տուած էր արդարեւ իր առաջին
ատոք հունձքը, ուր քիչ ատենէն պիտի
փայլէր «անդրանիկներու առաջինը» Բար-
գէն արեղայ: Այս եօթը նորապսակները,
չորս հինգ տարուան կանոնաւոր ուսմանց
չրջանի մը ընթացքին, տեսեր էին հա-
մապարփակ շրջանակի մը մէջ, հայ ազ-
գային ու եկեղեցական լրիւ պատմու-
թիւնը: Զարմանալի գաղտնիք մը կար
Դպրեվանքի ուսուցման եղանակին մէջ,
ու այս երեւոյթը չուշացաւ դիտուելէ,
նո՛յն իսկ քահանայական անդրանիկ ձեռ-
նադրութեան յաջորդ տարիներուն:

Ըլլա՛յ ազգային եկեղեցական պատ-
մութիւնը, ըլլայ հայ մատենագրութեան
պատմութիւնը, այնպիսի՛ յաջողութեամբ
մը աւանդուած էին, առաջին 18 աշա-

կերտներուն, որ մոգական այդ ուսուցման տակ, աշակերտներ տիրացեր էին արդէն, ոեւէ կարեւոր շրջանի մը կամ եկեղեցական ու մատենագրական դէմքի մը լրիւ նկարագրին: Այս նորած արեւաներու մատաղունակ գանկը լեցուած էր մանրապատում ծանօթութիւններով, ազգագրական կամ մատենագրական, և ասիկա ի յայտ կուգար իրենց աւարտական ճառերու (thèse) յաջող և տիրական խմբագրութենէն, գէթ չատերու համար:

Բոլորին աչքերուն առջեւ պարզուած էր Հայաստանի, իրենց բնաշխարհին քարտէսը, որուն վրայ դիւրութեամբ կրնային փոխադրել իրենց պաշտած դէմքերուն ու հայեկ դէպքերուն ծննդավայրն ու գործողութեան կեդրոնը: Իսկ հետզհետէ մօտենալ Հայաստանի պատմական սահմաններուն, անցնիլ անոր պատմական գաւառները, տեսնել այն բոլորը, որոնց յիշատակներովը լեցուեր էր իրենց հոգին, այդ ճակատագիրն էր ո՛չ միայն իրենց անդրանիկ սաներուն, այլ և բոլոր իրենցմէ յետոյ գալիքներուն. ճակատագի՛րը Դպրեվանքի բոլոր կուսակրօն քահանաներուն, որոնք ո՛չ միայն վարչականօրէն և աւետարանաբար պիտի հովուէին Թորգոմայ և Լուսաւորչի

հօտը , այլ և իրենցմէ մէկը բաւական
պիտի ըլլար մէն միշակ լայնօրէն ու գի-
տական ու ազգագրական հիմունքներով
նոր կերպարան տալու պատմական կամ
մատենագրական ոեւէ կարեւոր շրջանի ,
և իր ամէնէն ընդարձակ նկարագրին մէջ
ճանչցունելու հայրապետ մը կամ վար-
դապետ մատենագիր մը :

Հեռաւոր Հնդկաստանը գտնելու տեն-
չով վառուած Գոլոմպոսը այժմ կ'ապրէր
երիտասարդ ու վառվռուն աբեղաներու
մտքին մէջ , որոնք , թէեւ ո՛չ բոլորը ,
զի հայ պատմական ու բանասիրական
եռանդը հաւասարապէս ներշնչած չէր
բոլորն ալ , կ'սպասէին վարչական հրամա-
նի մը , երթալ նետուելու համար հայրե-
նի կալուածներու վրայ , ուր դարեր լման
ազգային ու հոգեւոր եռեփուն կեանքի
մը տեսիլքը միայն բաւական եղեր էր
զիրենք խանդավառելու :

Մեր մինչեւ հիմա արտայայտած միտ-
քը ընդհանուր էր միայն . ասկէ վերջ մեր
տեսութեանց հիմնական առարկան պիտի
դառնայ , ա՛յն որ իր դասակիցներուն
մէջ ապրեցաւ , գործեց ու մնաց , իբր
ամէնէն տիրական գէմքը վերջէն քառա-
սուն տարուան տաճկահայ եկեղեցակա-

նութեան գիտնական կաճառին, Օրմանեանէ և Դուրեանէ յետոյ:

Արմաշու իր վանահայրը, իր ուսուցիչը, իր դաստիարակը, իր հոգեւոր ծընողը, այժմ Պատրիարքն էր Կ. Պոլսոյ Հայոց, Հոգեւոր Պետը ամբողջ տաճկահայոց: Կ. Պոլիս և մա'նաւանդ արեւելեան գաւառները շատ փոթորիկներ տեսներ էին, ազգին և եկեղեցւոյն համար վտանգաւոր ըլլալու աստիճան: Չափազանց դժուարին պայմաններու մէջ էր որ Օրմանեան կը կոչուէր վարելու Թիւրքիոյ աղէտահար Հայոց ճակատագիրը: Իր նախորդը, Երուսաղէմի Հայոց մեծ վանքին մէջ կալանաւոր մըն էր ամիսներէ ի վեր: Իզմիրլեան ո'չ միայն հեռացուեր էր Կ. Պոլսէն, որպէս զի դադրէր ուղղութիւն տուողն ու մղիչ ուժը դառնալէ հայ յեղափոխութեան, այլ և խոհեմութեան հրաւիրելու իրեն յաջորդը, ո'վ որ ալ ըլլար ան:

Արմաշ տուեր էր իր առաջին հունձքը, իր վառվռուն մշակները, բայց ո'չ թէ Պոլսոյ Հայութեան համար, այլ գաւառի, հեռաւոր գաւառի այրեցաւեր հայութեան համար: Օրմանեան կրնար լիովին բաւարարել Կ. Պոլսոյ, իբր կեդրոնական ոյժ, մանաւանդ որ առաջին

եօթնին պիտի յաջորդէին ուրիշներ ալ,
լիովին բաւելով Պոլսոյ և գաւառի:

Ըսի՞ թէ երբ Օրմանեանն էր Կ. Պոլսոյ
Պատրիարք, իրենց հոգեւոր ծնողն ու
ուսուցիչը, այլեւս դժուար չէր երեւա-
կայել թէ որպիսի՞ գուրգուրանքով այդ
անդրանիկ եօթնէն իւրաքանչիւրը, իրեն
սահմանուած վիճակը պիտի մեկնէր, ու-
ղեկան ամէն դիւրութիւններով և պե-
տական պաշտպանութեամբ: Վայրկեան
մը ինծի իրաւունք կուտամ մտածելու
որ Օրմանեան, Բաբգէն Վրդ.ի մէջ ա-
պագայ բանասէրն ու պատմագէտը կան-
խագուշակելով, ազգային կեանքի այդ
փոթորկոտ օրերուն, երբ տակաւին կը
մխար Հայաստանի զանազան կէտերուն
վրայ մեծատարած հրդեհներու աւերա-
կոյտը ու հոսած արիւնը կը ճենճերէր
դեռ գիւղերու և քաղաքներու մէջ, ըզ-
գուշացած էր այդ խոստմնալից և շնոր-
հալի երիտասարդ ուժը մէկէն իմէկ երկ-
րին խորերը ղրկելէ, ու անոր համար իբր
աշխատելու և գործելու դաշտ ընտրած
էր Սամսոնի շրջանը, ուր բաղդատաբար
չատ քիչ ու պանդուխտ հայութիւն մը
կ'ապրէր և որ ազգային ազդեցութենէ
աւելի, յունական ազդեցութիւնն էր որ
կը նշմարուէր և որմէ նեղուելու ոեւէ

լուրջ պատճառ չունէր տակաւին կարմիր Սուլթանը: Օրմանեան ճարտար նաւաւարի մը նման ուզած էր որ իր հոգւոյն լաստանաւին մէջ առած կիլիկեցի նորընծայն, ուշագրութեամբ առաջնորդէ ապահով կայան մը, բայց ու փոթորկոտ ծովուն կեդրոնէն աւելի, անոր եզերքները քերելով: Ու Սամսոն կամ Ճանիկ վիճակը, որ իրմով պիտի կազմակերպուէր, կը գտնուէր ամին ու սահմանին վրայ, թէ՛ ծովէն և թէ ցամաքէն, ա՛յն ընդարձակ յորձանքին, որուն խորքերուն մէջ, տակաւին հանդարտած չէին բըռնութեան ու հալածանքի ալիքները:

1899ի գարնան, Միջերկրականի և Սեւ ծովու միջեւ երթեւեկող նաւ մը, զինքը հանեց Սամսոն: Սեւ ծովու թըրքական եզերքի այդ գեղուհին, փոքրիկ բայց շատ սիրուն քաղաք մը, որուն ներքին դաւառներուն մէջ բաւական Հայեր կային ինքնատիպ բարքերով և առանձին մասնայատուկ հայերէնով:

Բարգէն վարդապետ առաջին շաբաթներուն իսկ հոգւոյն մէջ շատ բնականօրէն ծնած չարչարանք մը զգաց: Վիճակը, որուն համար զրկուած էր ինք, երբեք չէր խօսեր իր հոգւոյն, ու շուտով սկսաւ դառնանալ: Կը գտնուէր

կեանքի ամէնէն առոյգ ու բարձրագիւր
դարձակէտին վրայ. 31 տարու էր,
աւիւնով, եռանդով, յուզումով ու փո-
թորիկով լեցուն, երբ չէր կրնար հան-
դարտ նստիլ: Պէտք էր օր առաջ տեսնել
բնաշխարհի ա՛յն ժողովուրդը, որ մայր
էր դարձեր պատմութեան բոլոր այն հո-
յակապ դէմքերուն՝ զորս ճանչցեր էր և
որոնց իր հիացումն էր յայտներ, երբեմն
լռին, գլուխը հակած Դպրեվանքի սե-
ղաններու վրայ, գիրքերու դէզի մը մէջ,
երբեմն հրապարակաւ:

Սամսոն սահմանափակ առեւտուրի
փոքրիկ բայց խոստմնալից նաւահանգիստ
մ'էր, ուր տարիներէ ի վեր եկեր հաս-
տատուեր էին Ակնայ, Ամասիոյ, Կեսա-
րիոյ և կեդրոնական Անատօլուի Հայերը,
փոքր թիւով, իւրաքանչիւրը իր հայրե-
նի տարազով ու բարքերով: Վարդա-
պետը չուշացաւ սակայն իր անդրանիկ
առաքելութեան պտուղները ճաշակել
տալէ, թէ՛ իր վիճակին մէջ և թէ մինչեւ
կ. Պոլիս:

Սահմանադրական կարգերով հետզհե-
տէ կազմակերպեց իր խնամքին յանձնը-
ւած հօտը, բարեկարգ Առաջնորդարանի
մը մէջ ամփոփելով ազգային, հոգեւոր
և կրթական գործոց փոքրիկ մեքենան.

ու որքա՞ն մեծ եղաւ իր հրճուանքը երբ իբր Առաջնորդական Տեղապահը նորակազմ վիճակի մը, ձեռնարկեց իր թեմական անդրանիկ հովուութեան, փնտռելու համար քաղաքին համեմատաբար հարուստ կեդրոնին մէջ մինչ այդ չգտած հաճոյքը:

Ինքը ծնունդով կիլիկեցի էր, հայեկ բարքերու, տարազներու և գաւառիկ լեզուներու ա՛յն խայտաբղէտ շրջանէն, որուն ցանցին մէջ պիտի մտնէր օր մը, հիւսելու համար իր բանասիրութեան, պատմագրութեան, լեզուաբանութեան ընդարձակ տարազը, որ, իսկական տարազին պէս իր հայրենի կարկանդակէն ելած, պիտի փնտռուէր գլխական ումէնէն դժուարահաճ հրապարակներուն վըրայ, և այդպէս ալ եղաւ:

Հայկական սովորոյթներու և լեզուաբանական ուսումնասիրութեանց գործնական իր առաջին մուտքը (*début*) ըրաւ Ճանիկ գաւառի գեղունաց մէջ, որոնց հետ ապրեցաւ, չնչեց, ծանօթագրեց, և նոյնիսկ անոնց մասնալատուկ բարբառովը գրեց խրատական մը, գործնական և կանոնական պատուէրներով լեցուն, Համէնցի հայերու համար, ա-

նոնց նշանի և պսակի տուխթներով(*) : Ո՛վ
գիտէ ձանիկի կարճատեւ պաշտօնավա-
րութեան ընթացքին ո՛րքան օգտակար
պրպտումներ կատարեց Համէնցի գլու-
ղացիներուն մէջ , ճոխացնելով մինչ այդ
արդէն սուստ եղող տոհմիկ բառերու իր
մթերքը :

(*) Տեսնել իր Այս կրօնաթերթը , Կ . Պո-
լիս , 1906 , էջ 40ա : Ողբացեալ Հայրապետը
ձանիկի Առաջնորդութենէն շուրջ 40 տարի
յետոյ , անցեալ տարի , պարտաւորեցաւ այս
անգամ ալ քրդերէն լեզուով կոնդակ մը ուղ-
ղել մեր Առաջնորդական Թեմի հիւսիսային
չրջանին մէջ տարիներէ ի վեր հաստատուած
քրդախօս Պէտրիկցի հայերուն . որով այս վեր-
ջիններուն կ'արգիլէր անչափահաս աղջկանց
ամուսնութիւնն և դրամով աղջիկ ծախելու
յոռի սովորութիւնը :

Բ.

Բարեբախտաբար երկար չտեւեց իր պաշտօնավարութիւնը Ճանիկի մէջ, ուր իր ջանքերով կազմակերպուած նորընծայ թեմ մը, բարեկեցիկ և ձեռներէջ ժողովուրդով մը, կրնար գիւրութեամբ յանձնուիլ մէկու մը, որ վարչական գործերու աւելի յարմարութիւն ունենար՝ քան գրական ու քննական պարապմանց։ Եւ ա՛յսպէս ալ եղաւ։ Բարգէն Վարդապետ վերադարձաւ Կ. Պոլիս, ուր քանի մը ամիս հազիւ քարոզչութիւն վարած, պատրաստուեցաւ կրկին նաւել դէպի Սեւ ծով, Մայր հայրենիքին ծով ցաւերուն չափ զինքը մասամբ եզերող ծո՛ղն ալ սեւ, այս անգամ աւելի հեռաւոր նաւահանգիստ մը, Տրապիզոն, որ բնական դուռն էր Հայաստանի ներքին գաւառներուն, ամենահին ժամանակներէն ասդին, մասնաւորապէս չեչտուած Ե. դա-

ըէն ի վեր : Տրապիզոնէն Կարին , Կարինէն Վան , Մուշ և Բաղէշ , միակ ճամբան էր ուրկէ տասնընկնգ դար ամբողջ անցաւ ե՛ւ Հայ Կաթողիկոսը , ե՛ւ Հայ Թագաւորն ու Իշխանը , ե՛ւ Հայ Վարդապետը , եւ մահտեսին եւ շինականը , ա՛յն ճամբան՝ ուրկէ բազմիցս անգամ անցան Խրիմեան , Սրուանձտեանց , Փիրղալէմեան և դեռ հազարաւոր գրչի ու սիրտի տէր հայեր , առանց մոռնալ յիշելու թէ հայրենի լերանց անմատչելի սարերուն և կիրճերուն մէջ իր արծուի բոյնը դրած հայ յեղափոխականն ալ ա՛յդ ճամբան ընտրած էր միայն՝ իր դիւցազնական մարտնչութենէրու ամենակերպ պատրաստութեանց համար :

Տարօնոյ աշխարհին դիւցազն ռազմիկը իր ե՛ւ թղթիկը , ե՛ւ զէնքն ու փամփուշտը ա՛յդ ճանապարհէն կ'ստանար , ինչպէս պիտի ստանար Վարազ լեռը իր վանքի տպարանին կազմածներուն և թուղթին սնտուկները : Բաբգէն Վարդապետ հետեւաբար պիտի երթար նո՛յն ճամբով , Տրապիզոնի մէջ տեսնելով տարի մը առաջ ի Սամսոն տեսած հայութիւնը , առեւտրական , ճարպիկ , զործունեայ , բո՛ւն հայեկ հայութիւնը պեսնելու յուսով Կոփաց լեռներէն անդին ,

կարնոյ ընդարձակ դաշտին վրայ, մինչեւ Կորդուաց լեռները . . . :

Առանց տեսնելու Մշոյ դաշտն ու Տարօնոյ աշխարհը, Կիլիկեցի Վարդապետը իր ծննդավայրի դաշտերուն, վանքերուն, դիւղերուն, դղեակ կամ կլաներուն ու գետերուն չափ գոց գիտէր այն հրաշալի աշխարհին հնօրեայ և արդի՝ այսինքն պատմական կամ թրքացուած տնունները, որ երբ 1896ին կ'աւարտէր ԵՂԻՇԷի վրայ գրած իր քննական ուսումնասիրութիւնը, կարծես իր հայրենի հողին վրայ կանգնած էր, առանց զայն տեսած ըլլալու : Թէ ի՞նչ կ'զգար մագիստրոսական այդ հոյակապ ուսումնասիրութիւնը գրած ատեն, որուն նուիրեց լման երկու տարի, դժուար է երեւակայել, մտաբերելով որ զայն խմբագրողն ու հրատարակողը մեծ հայրենասէր մըն էր, որ գիտէր խանդավառուիլ հայրենի անցեալ պատմութեան յատուկ ամէնէն համեստ դրուագներովը նոյնիսկ, ս'ը մնաց անհունապէս խանդավառուիլ ազգային պատմութեան ամէնէն հոյատեսիլ և իրական դիւցազնավէպովը, որ Աւարայրի դիւցազնամարտն էր :

Արմաշու առաջին նախախայրիքէն ինքը միակը չէ՛ր, ո՛չ ալ առաջինը՝ կո-

խելու մեկնող հայրենի հողին վրայ։ Արմաշի Դպրեվանքը ազգային հոգեւոր ու աշխարհիկ խղճմտանքին վրայ հաւասարապէս կառուցուած միջնաբերդ մըն էր, որուն պարիսպներէն դուրս եկած երիտասարդ վանականները պիտի կրնային դիւրութեամբ լրացնել ա՛յն սրբազան դերը, որ պատմութիւնը վիճակեր էր Ղեւոնդ Երէցէն սկսեալ մինչեւ նոր օրերու Վարժապետեաններուն։

Տարօնոյ կիրճերուն մէջ թաքնուած արծիւները, Սանասարեանի ուսումնաւարտները, Արմաշու Վանքին նորընծաները որոշ և ճակատագրական դեր մը ունէին կատարելիք այս դժբախտ բայց դիւցազն ազգին մէջ, առանց յիշելու այն բոլորը, որոնք Կիլիկիայէն սկսեալ մինչեւ Կեսարիոյ Ս. Կարապետ, Կ. Պոլսոյ Կեդրոնականէն սկսած մինչեւ Սեբաստիոյ Ս. Նշան և ուղիղ գծով, Բինկեան, Ակն, Եկեղեաց գաւառ ու Վասպուրական, հայ ազատագրութիւնը պիտի երկնէին, հոգ չէ թէ անկանոն ու անծրագիր ուղղութեամբ։ Եւ ո՞վ պատմեց որ ազգային համատարած ազատագրութեան մը տենչը, և այդ սրբազան ուխտին համար վատնուած եռանդը՝ օրէնք, կանոնաւորութիւն և չափական

ու ուսողական ճշդութիւն կը պահանջեն : Յեղափոխութիւնը կաթսայ մըն է որ միջոց մը եռացած վիճակի մէջ դրուելէ յետոյ , առտու մըն ալ յանկարծ կը պայթի : Գիտութեան միջոցներովն ալ օղի կը հանուի , գիւղական պարզ կիրարկումներն ալ նոյն հեղուկը կը պատրաստեն : Ո՛վ կրնայ մերժել որ գիւղացիին փորձառութիւնն ու կիրարկած նախնական միջոցները շատ աւելի համեղ և փնտրուած հեղուկը կ'արտադրեն , քան ամէնէն կատարելագործուած գտարանները : Եւ սա մեր ապրած օրերուն մէջ գրութիւնը նոյնը չէ՞ միթէ : Ի՞նչ է Արաբական ապստամբութիւնը Պաղեստինի մէջ , Սիւրիականը սա մեր ապրած հողին վրայ , ու աւելի հեռուն՝ Սպանիականը :

Ազգային Սահմանադրութեան վարչաձեւը ուրիշ նպատակ չունէր եթէ ոչ բնաշխարհի հայութիւնը մտաւորական այնպիսի դրութեան և ըմբռնումի այնպիսի խարխիսի մը վրայ դնել , ուր կարելի ըլլար գիւրութեամբ բարձրացնել ցեղին ապագայ ազատագրութիւնը և անկախ կամ կիսանկախ գիրքը :

Խրիմեանի և Վարժապետեանի նոյնազան մտքի արօրին խոփը երբ անգամ մը անցաւ ու պատուեց հայրենի աշխար-

հի ազատագրութեան անդաստանը, բնական է որ այդ անդաստանը այլեւս խոպան պիտի չմնար, ու պարբերաբար այդ մեծ ու նոր արօրին խոփը պիտի փայլէր արեւի առաջին ճառագայթներուն տակ, ինչպէս լուսնի քառորդը՝ երկնքի վրայ՝ Յուլիսի անամպ գիշերներուն: Խրիմեան իր հուժկու և մսեղ ձեռքը դրե՛ր էր անգամ մը այդ արօրին մաճին վրայ ու անոր մաճկալը դարձած. այդ արօրը որքան ուժով ըլլար, ու արօրակալը որքան հուժկու, մինակը բաւական չէր հայրենի այգին հերկելու և հո՛ն ցանելու գաղափարի ազատատենչ սերմերը: Պէտք կար աւելի երիտասարդ ու իրարու ետեւէ հասնող վանականներու, անձնուէր և ծանօթ հայրենեաց հանուր պատմութեան. վասն զի Հայ վանականին վեղարը այնպիսի խորհրդաւոր գլխանոց մըն էր որ իր մէջ կրնար դիւրութեամբ պարփակել ե՛ւ հայ Եկեղեցին, ե՛ւ հայ մատենագրութիւնը, ե՛ւ հայ ազնիւ արուեստը, գըրջութիւն, երաժշտութիւն, նկարչութիւն, ճարտարապետութիւն և աներկիւղ կերպով ե՛ւ հայ յեղափոխութիւնը: Թէ ի՞նչ արդիւնք տուին բոլոր ասոնք, ժամանակը հասած չէ ոեւէ բան գրելու այս մասին: Նման սեռի գրականութիւն մը

ընելու ի վիճակի են միայն անո՛նք, որ հաւանաբար առկէ քառորդ դար յետոյ Հայութեան ամենամեծ զանգուածը ամփոփուած պիտի տեսնեն մայր հողի վրայ, անշուշտ ներկայէն աւելի ընդարձակ սահմաններու մէջ, և կամ ա՛յն օրը միայն՝ երբ հայ հզօրագոյն և զիտութեամբ ճոխացած անկաշկանդ միտքերը պիտի հաւաքուին զոր օրինակ Երեւանի Համալսարանին սրահը և կամ ցրուած պատմագիտական աշխատանոցի մը բլիճներուն մէջ, իւրաքանչիւրին այլասեռ աշխատանքովը հայ անցեալ ու ներկայ պատմութեան իրավէպը կամ աւելի ճիշդ համայնագիտարանը երկնելու :

Հայրենասէր Բաբգէն Վարդապետ Տըրապիզոնի և Կարնոյ Առաջնորդարանները և տեղւոյն ժողովուրդը ճանչնալէ յետոյ ուղեւորեցաւ իր հոգեւոր պաշտօնավայրը, Մուշ, այնպիսի՝ յուզմամբ մը, այնպիսի՝ խանդավառութեամբ մը զոր դժուար պիտի ըլլար նկարագրել : Երբ կ'ըսենք հոգեւոր-պաշտօն, գրեթէ միշտ ինքզինքնիս կը խաբենք, վասն զի ես չե՛մ յիշեր ամենահին ժամանակներէն իսկ Հայրապետ, Եպիսկոպոս, Վարդապետ, և նոյնիսկ քահանայ, միմիայն հոգեւոր գործերով պարապող, իր բովանդակ կրօ-

նաւորութեան շրջանին: Անոնք առանց բացառութեան հոգեւորականներ են եկեղեցւոյ ներքին սպասաւորութեան մէջ միայն, իսկ անկէ դուրս իրենց ամբողջ պարապումը աշխարհիկ է, իբր յարաբերական սղակ համայնքին և պետութեան միջեւ:

Ներկայ Թիւրքիոյ մէջ իսպառ վերցը-
ւեցան այս դրութիւնները, թէ՛ Հայոց և
թէ՛ Յունաց համար, երբ ո՛չ Պատրիար-
քարան է մնացած, ո՛չ Առաջնորդարան՝
գաւառներու մէջ: Մեր ներկայ ընդհա-
նուր և արագ ակնարկին մէջ պիտի չգը-
նենք երբեք քննադատական ոգի. ատի-
կա, ինչպէս ըսի, աւելի ընդարձակ և
գիտական հիմք ունեցող աշխատանք է:
Պիտի բաւականանանք միայն, ողբա-
ցեալ Հայրապետին կեանքի հետքերուն
վրայէն անցած ատեննիս, խոստովանե-
լու հիւներու անունով՝ որ սխա՛լ մըն էր,
և աններելի սխալ, նորընծայ վարդա-
պետներու առաքումը արեւելեան նա-
հանգներ՝ իբր Առաջնորդ: Այդ սխալը ըլ-
լա՛յ եկեղեցական օրինաց տեսակէտով,
ըլլայ փորձառական տեսութեամբ, պիտի
չգաղբի բնաւ խոշոր սխալ մը մնալէ մեր
վերջին քառասուն տարիներու ազգային
պատմութեան մէջ:

Արմաշու առաջին հունձքը այդ վր-
տանգաւոր շրջանին Արեւելեան խոր գա-
ւառները զրկուելէ խնայուելու էր։ Ինչ-
պէս որ պիտի պատմենք յաջորդ գլու-
խին տակ, Բաբգէն Վարդապետ հազար
անգամ աւելի օգտակար եղաւ Ղալաթիոյ
եկեղեցւոյ իր խոնաւ ու անարեւ խուցին
մէջ՝ իբր Աւետարանի քարոզիչ, իբր բա-
նասէր, իբր պատմագէտ և խմբագիր,
քան Մուշի Առաջնորդարանին մէջ, իբր
պատմական մեծ թեմի մը հովիւը։ Այն
տարին երբ Բաբգէն և իր օժակիցները
ներքին գաւառները զրկուեցան, Կ. Պոլ-
սոյ մէջ առնուազն տասներկու արքե-
պիսկոպոսներ կ'ապրէին, և որոնց իւրա-
քանչիւրը կրնար արեւելեան ու կեդրո-
նական տասներկու նահանգներու Առաջ-
նորդը դառնալ։ Զարմանալի պէտք չէ
նկատել թիւրքին հոգեբանութիւնը։ Հա-
յաստանի լեռնային կիրճերուն մէջ իր
Ֆեհայիի թաքստոցը դնող Անդրանիկի և
Սերոբի գործունէութեան շրջանակին
մէջ ճիշդ չէր Բաբգէն մը կամ Սմբատ մը
զրկել, երբ անդին Հմայեակ կամ Գրի-
գորիս Արքեպիսկոպոսներ շատ դիւրու-
թեամբ կրնային այդ թեմերը հովուել,
առանց ոեւէ կասկած հրաւիրելու իրենց
վրայ։ Զըլլա՛յ որ ենթադրուի թէ Համիտ-

եան րէժիմի տակ ըլլալն էր գլխաւոր պատճառ իմ այս տեսութեանս. հազար անգամ ո՛չ: Թիւրք կառավարութեան համար րէժիմները ո՛չ մէկ արժէք ունեցած են. անիկա իր հիմնական տեսութեանց և աւանդութեանց մէջ բացարձակապէս նոյնը մնացած է: Երբ 1922ի վերջին ամսուն Կարինէն Պոլիս վերադարձայ, Համաձայնական բանակները Պոլսոյ ցամաքին և ծովերուն վրայ էին: Սերաստիոյ Կուսակալութեան կանոնաւոր արտօնագրովը Պոլիս եկած էի, շատերու պէս: Երբ շոգենաւէն դուրս ելայ, քիչ յետոյ անցայ աւելի փոքր շոգենաւմը, իմ թաղս՝ Գատը-գիւղ անցնելու համար: Գիշերը մինչեւ ուշ ատեն, տանս մէջ, շուրջիններուս կը պատմէի բանտարկութեանս և հեռաւոր տարագրումիս զարհուրելի դրուագները, ու ի փոխարէն կը լսէի թէ չորս տարուան պանդըխտութեանս մէջ սրպիսի՞ ցաւալի մահեր սգացեր էր մեր ընտանեկան արդէն սգաւոր յարկը: Առտուն շատ կանուխ էր երբ մայրս իմացուց որ գաղտնի ոստիկանապետ մը եկեր ու զիս, ոստիկանական կեդրոն տանիլ կ'ուզէր...: Ի՞նչ զարմանալի երեւոյթ: Ութը օր վերջը միայն ինծի յաջողուեցաւ ձեռք անցունել այն սար-

սափելի ժողովնալը՝ զոր Գատը գիւղի ու-
տիկանապետը ուղղեր էր Գ. գիւղի շո-
գենաւէն ելլելէս անմիջապէս յետոյ Ընդ-
հանուր Ապահովութեան Տնօրէնին, ո-
րուն առջեւ հաներ էին զիս երկու ան-
գամ։ Այդ ժողովնալը, որուն օրինակը
ունիմ, այսպէս կ'սկսէր.— Արտաքին
կերպարանքը ուշադրութիւն գրաւող
(կ'ակնարկէր երիտասարդ ըլլալուս, թաւ
սեւ մօրուքով ու ընչացքով) Անատօլուի
Միլլի ուժերուն դէմ գործնականապէս
մաքառելու և զանոնք փճացնելու...։
Աւելի առաջ, 1919ի աշնան, երբ թեմա-
կան այցելութեամբ Իզմիրէն նաւեցի Ա-
տալիա ցամաք ելլելու համար, անկէ այ-
ցելելու Ֆէնէքէ, Էլմալու, Սպարթա և
Պուրտուր, Ատալիոյ ոստիկանապետը զիս
չորս օր բանտարկուած պահեց իմ գըտ-
նուած տանս մէջ, ա'յն կասկածով որ ես
Յունաստանէն եկած քաղաքական գոր-
ծիչ մ'էի, հոգեւորական սքեմի տակ ծը-
ւարած, տեղւոյն Յոյներուն և Հայերուն
զինուորական զգեստ և ռազմական նիւ-
թեր ապահովող։ Ո՛վ կրնայ մոռցած ըլ-
լալ որ նոյն տարիներուն, ինչպէս Գօնիա
անանկ ալ Ատալիա, իտալական զինուո-
րական գրաւման տակ էր։ Երբ ա'յս էր
դրութիւնը 1909էն սկսեալ մինչեւ 1922,

ալ կրնաք երեւակայել որ երիտասարդ կրօնաւորներ, նոյնիսկ կայսերական «Պէ-րաթ»ներով Հայաստանի գաւառները շրկել ի՞նչ փորձանք էր ասկէ քառա-սուն տարի յառաջ: Մեր խղճմտանքը դիւրութեամբ պիտի չմոռնայ Սրուանձ-տեանի գաւառական առաքելութիւնը և ո՛չ ալ Սահակ Վրդ. Օտապաշեանի եր-զընկա մեկնումը 1914ի ձմրան...:

Այսպէս կամ այնպէս, 1900 թուին մենք Բաբգէն Վարդապետը կը տեսնենք Մշոյ Առաջնորդական Աթոռին վրայ, Խարախանեան Ներսէս Վարդապետի տեղ, որ իբր քաղաքական բանտարկեալ, կը ճգնէր Իզմիրլեանի հետ Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ խուցերուն մէջ:

Հայաստանի ցեղագրական, հեթանոսական քաղաքակրթութեան, քրիստոնէական առաջին զարգացումի, դիւցազնական մաքառումներու, ամէնէն հարուստ հանդիսարանն էր Տարօնոյ գաւառը և ինք, երիտասարդ ու գիտուն վարդապետը՝ բազմերանգ տեսիլներով անցեր էր հո՛ն, ո՛չ միայն ուխտաւորի մը նման երկրպագելու հայրենի նուիրական սրբութեանց և հնօրեայ բազիլիկներու բեկորներուն առջեւ, այլեւ հոգիով խօսե-լու բոլոր այն դիւցազն դէմքերուն հետ,

որոնք Հայ ազգին և Հայ եկեղեցւոյ փառքը կազմեցին: Հին դարերու մեծագոյն դէմքը Եղիշէն, քննաբար ճանչցուցեր էր, կը մնար նորերէն Տարօնի և Բաղէշի փառքը կազմող հզօր դէմքերէն մէկն ալ ճանչցունել, որուն նկարագիրը կարենար իբր յարացոյց ընտրել իրեն, առանց թերեւս անդրադառնալու այդ մասին:

ԺԸ. դարու մեր եկեղեցական պատմութեան ամէնէն տիրական դէմքերէն մէկն է ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈԼՈՏ ԲԱՂԻՇԵՑԻ, Ամրտուու Համալսարանին արդիւնաւոր աշակերտներէն մին, Գրիգոր Շղթայակիրի հետ: Դպրեվանքի մէջ և անկէ դուրս, Բաբգէն վրդ. սերտեր էր արդէն Կ. Պոլսոյ այս մեծահռչակ ու անձնուէր Պատրիարքին կեանքն ու զործերը. բայց երբ հասաւ Խոյերով գետի գրեթէ ափին վրայ բարձրացող Ամլորգւոյն նուիրուած փոքրիկ վանքին դուռը, ու քիչ յետոյ անկէ ներս մտնելով աղօթեց անոր գեղեցիկ տաճարի սեղանին առջեւ, ներքին սարսուռ մը զգաց ու պահ մը անշարժ կեցաւ այդ դուռթեան մէջ, կարծես հին սուրբերէն մէկը ըլլար այդ պահուն Կոլոտ, որուն լուսաւոր կեանքին պատկերը ըսպէի մը մէջ ներկայացաւ իր միտքին

առջեւ : Ու կը խորհէր երանելի վարդապետը թէ սարսափելի բռնութեանց և անհնարին դժուարութեանց տոկալով, քանի՜ քանիներ համեստ ծառայութեանց աստիճանէն սկսած՝ բարձրացեր են անջնջելի դիրքերու, բարձր բռնելով հայ հոգեւորականութեան դրօշն ու պատիւը և թէ շատ աւելի լուսաւոր դարու մը մէջ հաստատուած Դասատան մը նորընթաները որպիսի՜ վերելքներ կարող չէին արձանագրել : Եթէ Ամրտու Առաջնորդ Բարսեղ Վրդ. կրցեր էր այդքան աննըպաստ պայմաններու տակ, ինչպէս իր երանելի յաջորդները, հոյլ մը պատուական վարդապետներ տալ Եկեղեցւոյն, կարելի՞ էր որ Օրմանեանի և Դուրեանի նման վանահայր-Տեսուչներու մականներուն տակ պատրաստուող արեղաններ նոյն Եկեղեցւոյ համար չարձանագրէին ըսքանչելի վերելքներ : Վերջապէս Ամրտու Ամրտո՛ւ էր, Հայաստանի խորը բարձրացած վանք մը, այլազգի դրացիներու մշտական յարձակմանց ենթակայ, Արմաշն ալ նոր իմն համալսարան էր, Պոլսոյ մօտիկն ու անոր ազգային և պետական պաշտպանութեան տակ, որուն շուրջի՜ Լազերն ու Ապաղաները երկիւղով կ'անցնէին անոր պարիսպներուն տակէն :

Որուն չա՛տ տրուեցաւ, չա՛տ պիտի պահանջուի անկէ. ու չա՛տ տրուած էր Արմաշականներուն, և արդար ըլլալու համար խոստովանինք որ գտնուեցան անոնց մէջ շատեր՝ որոնք եկեղեցւոյ ակնկալածէն չա՛տ աւելին տուին, ու Մշոյ երբեմնի Առաջնորդը անոնց զխաւորագոյնն էր: Արմաշու գասարաններուն մէջ անունին ու կեանքին հանդիպած, վարդապետութեանը առաջին տարիներուն անոր գործունէութեան պարունակը ընդարձակած, Ամրտուլովանքի աւերակներուն և մնացած տաճարի քարերուն վրայ ծնրադրելէ յետոյ այդ լուսաւոր դէմքին իր վրայ դրոշմած տըպաւորութիւններէն հարստացած, կրկին կը դառնար Պօլիս, այս անգամ կառավարական հսկողութեան տակ, Կարնոյ և Տրապիզոնի հայութեան լուռ արցունքներուն առջեւ վշտաբեկ, հիւրասիրուելու համար Ղալաթիոյ անշուք քարոզչաբանին մէջ, բնակութեան համար Պոլսոյ ամէնէն անյարմար թաղը, ուր պիտի տեսնենք զինքը, առաջին անգամ ըլլալով 1904ի աշնան, երբ քանի մը ամիս առաջ աւարտած էր արդէն խմբագրութիւնը ԿՈԼՈՏի:

Գ.

Ըսի որ հղբացեալ Աթոռակիցը առաջին անգամ ճանչցայ 1904ի աշնան, երբ աշակերտեցայ Կեդրոնականի: Այդ թըւականէն երեք տարի առաջ իմ թաղիս քարոզիչն ու Արամեան վարժարանի կըրօնի ուսուցիչն էր Նիւ Եօրքի մէջ անիրաւ տեղը և խժդժօրէն մօրթուող Ղեւոնդ Դուրեան: Երկուքին ալ յիշատակին հանգէպ իմ երախտագիտական պարտքս միայն կատարած կ'ըլլամ, սա պահուն ոգեկոչելով այդ զոյգ մը ընտիր անունները, որոնք պատանութեանս չատ կանուխ տարիներուն՝ ազդեցին իմ հոգեկան տրամադրութիւններուս վրայ, և իմ կրօնաւորութեանս անուղղակի պատճառները հանդիսացան. մա'նաւանդ առաջինը, որ շուրջ տասը տարի մեր թաղին քարոզիչն ու մեր տան հովիւը մնաց: Դուրեան ռեւէ գրութիւն չթողուց,

որքան զխտեմ, ուր պատմած ըլլար իր անձնական յիշատակները: Բարգէն Վարդապետ սակայն, Կոլոտի նուիրած իր ուսումնասիրութեան մէջ շատ դառնօրէն կը նկարագրէ ա՛յն սենեակը, ուր անընդհատ եօթը տարի ճգնեցաւ: Սըրբազան պատկերի մը պէս աչքիս առջեւ է Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, որուն քարոզիչն էր Մուշէն դարձող Բարգէն «բռնագատուած պանդխտութեամբ մը», ինչպէս ինք կ'ըսէ: Օրն ի բուն մուայլ բայց անոյշ ստուերներու տակ մնացող այդ դարաւոր կոթողը, ինծի համար խորհուրդ մը պիտի մնայ միշտ, իր երեք անջատ տաճարներով, սուրբերու անթիւ նկարներով և իր ծերունի քահանաներով. պիտի չմոռնամ յաւէտ այն հաստկեկ ժամկոչը, լազուարթ ծաղկահիւս ասուիէ զգեստին մէջ, իր ձեւաւոր մարմինով, և որ ամէն շաբաթ իրիկուն կամ նախատօնակ ժամուն, կ'աշխատէր տաճարին երկու զանգակներուն չուանները ի մի հաւաքած աւետել վաղուան տօնը կամ յաջորդ օրուան կիրակիի Ս. Պատարագը, թաղի մը մէջ՝ ուր հայ ժամուորներ դրեթէ չկային, բայց զանգակներու այդ համախումբ կոչը կ'արձագանգէր մեր տղայ սրտերուն

մէջ, ու դեռ կ'արձագանդէ մինչեւ այսօր:

Կեդրոնականի մէջ մեր Բ. Դասարանը այդ տարին կը նայէր տաճարի դաւիթին վրայ, ուրկէ երբեմն կ'անցնէր այն լրջախոհ վարդապետը, որ շուրջ երեսուն տարի յետոյ պիտի բազմէր Շընորհալիի գահուն վրայ: Հոգիս անհունօրէն կը ճմլուէր սա պահուն, երբ կը յիշեմ զինքը: Վարդապետը նախ պատկերեմ սա սեղմ տողերուն մէջ, թէ այն «տամուկ, անարեւ սենեակը, պատառ մը կապոյտ կամ մռայլ երկինքով», յար և նման գիւղիս Ս. Թագաւոր եկեղեցոյ այն խոնաւ և յաւէրժօրէն անարեւ խըցիկին, ուր ճգնեցաւ հէք Դուրեան, լըման տասը տարի, երբ իրմէ առաջ տեսեր էին այդ միեւնոյն խուցը Խրիմեան, Սրուանձտեանց և Մուրատեան, և որուն կից պատառ մը ննջարանին երկաթէ մահճակալին վրայ իր պարթեւ հասակը կ'երկարէր, ամէն երեկոյ, ողբացեալ նահատակը:

Կոլոտի կենսագիրը ապրեցաւ և տքնեցաւ «սենեակի մը մէջ, որուն լըռութիւնը կը խռովի վերէն դասարանի մը ամէնօրեայ երկրաշարժովը, և վարէն օթէլի ջրհանին ընդհատ աղմուկնե-

րով, իսկ գուրսէն դամփանաներու ղօ-
ղանջիւններով և աւելի գուրսէն լաթեր-
նայի փողոցային երաժշտութեան տաղ-
տուկներով» (ԿՈԼՈՏ, էջ 214):

Ղեւոնդ Վրդ. Եթէ յուշագիր մը թո-
ղած ըլլար և կամ ունեցած ըլլար Բաբ-
գէնի տաղանդը, ասկէ տարբեր պիտի
չնկարագրէր Գատը Գիւղի իր մենա-
րանը:

Որքան ալ բռնադատուած պանդըխ-
տութեան մը հարկադրանքը ըլլար Բաբ-
գէնի այդ անարեւ սենեակի մը մէջ բը-
նակութիւնը, անիրաւութիւն էր այդ
կանխահաս տաղանդը խամրեցնել դըժ-
պըհի կեանքի մը չարչարանքներուն
տակ, երբ ան իրաւունք ունէր կա՛մ
Պատրիարքարանի մէջ և կամ Բերայի
«Երկրորդ» Պատրիարքարանին մէջ չառ-
աւելի ներկայանալի և առողջապահիկ
յարկաբաժին մը ունենալ:

Բարձր. Դրան հրամանը Բաբգէնը Կ.
Պոլսոյ մէջ բնակուած տեսնել էր և ո՛չ
թէ անպայման Ղալաթիոյ մէկ նկուղը
նետուած: Բայց կը հաւատամ որ այդ
կամաւոր պանդխտութեան մէջ կրցաւ
կաղմուիլ, նոր ժամանակներու Կոլոտը,
Բաբգէն, որ տեսնելէ յետոյ Բաղէշի Խո-
ցերով Գետին գրեթէ ավին վրայ բարձ-

րացած Ամլորդույն վանքը, տեսնելէ յետոյ Գլակայ լուսաշող մենաստանը, այժմ իր հոգեւոր մտաւորական ներդաշնակ ուժերովը ամփոփուեր էր այն խորհրդաւոր մենաստանին մէջ, որուն պատուհանը կը բացուէր ամէն առաւօտ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ հարաւային անկեան վրայ, ուր ճերմակ մարմարէ պարզ բայց վայելուչ շիրիմի մը տակ կը հանգչէր Մեծն Կոլոտ:

Այդ դամբարանը լուսատու խարխալ մը հանդիսացաւ երիտասարդ Բաբգէնի համար, որ գիտցաւ օգտուիլ անկէ և որ կրցաւ յաւէրժացնել սակայն անոր տակ երանելի մահով մը հանգչող բայց մեծ ու անգին ծառայութիւններովը անմահ հացող մարդու մը յիշատակը: Այդ սենեակին մէջ, «նուիրուած գրքի և գրչի սիրական, մոլեկան զբաղումներուն», ինչպէս նուիրեց իր անձը Կոլոտ, Բաբգէն չզգաց բնաւ անոր անբերելի ծանրութիւնը, ընդհակառակը, պանդխտութեան մաշումը օծել տուաւ Կոլոտի յուշերովը: Տեսեր էր Կոլոտի հայրենիքը և անոր լայն գործունէութեան դաշտը, մինչեւ Գլակայ վանքը, և միտքով հետեւած անոր քայլերուն Կ. Պոլիս, Երուսաղէմ, ու կրկին Կ. Պոլիս, և այն

լուսադամբարանը որուն տակ հանգչած էր ան, կը կազմէր անկիւնաքարը այն Դասատան, որուն պատկերովը պիտի կերտէր իրն ալ, անմիջապէս որ վերցուէր իրմէ պանդխտութեան ծանր լուծը, ու երթար այս անգամ խուզարկող աչքէ հեռու այլ տեղ մը, իբր վանահայր կամ Առաջնորդ:

Արդարութիւնը պարտք կը դնէ իմ վրայ, և այս ի պատիւ Ողբացեալին՝ որ աւելցնեմ թէ Ղալաթիոյ իր մենաստանն ալ չտարբերեցաւ ատանկ Դասատունէ մը, և ուր սակայն, աւա՛ղ, աշակե՛րտն ալ ինք եղաւ, ուսուցի՛չն ալ, մինչեւ որ ԼՈՅՍԻ հրատարակութեամբ մնաց միայն իբր վարդապետ, և բազմաթիւ աշակերտներ ունեցաւ Պոլսոյ և դաւառներու մէջ, որոնք մեծապէս օգտուեցան կրօնաթերթով հիմնուած լայն Դասատունէն:

Ո՛չ ոքի թող զարմանքը չարժի, երբ ըսեմ որ Բաբգէն Վրդ. Ղալաթիոյ քարոզչութեան ամբողջ ընթացքին, օր մը կեդրոնականի դռնէն ներս չմտաւ, ո՛չ իբր այցելու, ո՛չ իբր հոգեւոր հովիւ և ո՛չ ալ իբր ուսուցիչ, երբ ա՛յնքան ապիկար ու խեղճ վարժապետներ այնպիսի՛ դասեր կ'աւանդէին մեզի, զորս հէք Բաբգէն պիտի աւանդէր ամենամեծ խանդա-

վառութեամբ և այնքան եռանդով :

Համիտեան շրջանին Մուշի Առաջնորդութենէն ողջ մնալով Պոլիս դարձող երիտասարդ հոգեւորականի մը համար այդքան ազատութիւնն ալ չատ էր : Եւ պէտք է խոստովանիլ որ ազատ էր ան , իր հոգեւոր ամէն կերպ պաշտօնակատարութեանց մէջ , միայն պիտի չգասախօսէր վարժարանին մէջ , ուր ներելի չէր իրեն պէս «Յեղափոխականներուն միացող» մէկու մը ներս մտնելը , ու Բարգէն ներս չմտաւ , ի բաց առեալ իր սիրելի ուսուցչին և Պատրիարքին Կեդրոնականի տուած տարեկան այցելութիւններուն :

Մինչեւ հիմայ միայն անձնական յուշերու կալուածին մէջ մնացող այս տեսութիւնները իրենց յառաջատուական զարգացումը ա'յն ատեն կրնան գտնել , երբ փութանք Կոլոտի անձն ու գործունէութիւնը կերպաւորել Ղալաթիոյ իր մենաստանին մէջ ճգնող Բարգէն Վարդապետի անձին ու գործունէութեան հետ :

Հարկ չկայ աւելորդ անգամ մըն ալ կրկնելու որ Կոլոտ իր ազգանուէր ու գրասէր կեանքովը ապրեցաւ Բարգէնի մէջ , ինչպէս որ անոր գերեզմանին պատկերը ապրած մնաց , տարիներ , իր բիբե-

րուն մէջ: Ճակատագիրը անգամ մը հաշտուած տեսնելէ յետոյ իր էութեան ու զգացողութեան հետ, կը մնար օգտըւիլ գիտնալ շուրջի պատահութիւններէն. և այն մենարանը ուր ապրեցաւ Բարգէն 1900—1907, հարուստ էր, գեղեցիկ ու պատմական յիշատակարաններով, որոնց ամէնէն խօսուեն ու կենդանին կոլոտի վերաշինած ա'յն պատմական եկեղեցին էր, որուն կուգար, գունդ առ գունդ Մայրաքաղաքին աշխարհախումբ բարեպաշտութիւնը, ամէն հինգշաբթի, և որուն հովանիին տակ կը հանգչէր զայն վերաշինողը:

Բարգէն ունէր բնական և ստացական ամէն յարմարութիւն, դառնալու այդ հինաւուրց եկեղեցւոյ խօսնակը, իր դիւրահաղորդ քարոզներով: Թէ՛ Սամսոնի և թէ՛ Մշոյ մէջ իր ստացած քարոզչական փորձառութիւններով ան ա'լ աւելի հարստացաւ Ղալաթիոյ մէջ, որ թէեւ իբր թաղ զուրկ էր իրեն սեպհական ժողովուրդէն, բայց իբր նշանաւոր ուխտատեղի, քարոզչարանն էր Պոլսահայութեան, որով քարոզիչը, կրօնական ատենաբանը, բարոյախօսն ու մեկնիչը՝ անհամար հաւատացեալներու: Այս պարագան իսկ բաւական էր որ բռնադատ-

եալ «կալանաւորը» ուղէր զարգացնել իր եկեղեցւոյն բեմը, զայն հաւասար աստիճանի վրայ դնել ուղելով Մայր Եկեղեցւոյ բեմին հետ. և յաջողեցաւ արգարեւ:

Արմաշու մէջ ունեցած իր պատրաստութիւնները զարգացնելու ամէն պատեհութիւն ունէր Ղալաթիոյ մէջ, ուր առաջին շաբաթներուն իսկ կրցաւ իրեն գրաւել ունկնդիր ժողովուրդը, որ հեղեղի պէս կը լեցունէր տաճարին ընդարձակութիւնը:

Կոլոտի Կ. Պոլսոյ մէջ ունեցած գործունէութեան գլխաւոր յատկանիշներէն մէկը անոր բեմական կեանքին զարկ տալ ուղելն էր: Լման 26 տարի Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական Եկեղեցւոյ վրայ արդիւնաւորապէս փայլող Կոլոտի գտած համբաւին գլխաւոր յատկանիշներէն մէկն ալ իր բեմական կեանքն էր, որով կըրցաւ խօսիլ ժողովուրդի սիրտին, զայն կապել Աւետարանի քարոզութիւններուն և վերաշինել աշխատիլ բարոյապէս աւրուած ժողովրդեան մը հոգեւոր և բնտանեկան կեանքը: Այն խիստ և կոկիկ լեզուն՝ զոր գործածեց Կոլոտ իր քարոզներուն և յիշատակարաններուն մէջ, էր նաեւ լեզուն Բաբգէնի, որ իր բովան-

դակ քարոզախօսութեան մէջ հեռու պահեց ինքզինքը գրական ճոխութիւններէ, որոնց մէջ հմայք մը կը տեսնէին սակայն Պոլսական մտաւորականներ, կանգնած քլլալով բանաստեղծ քարոզիչներու գըրաւած բեմին առջեւ:

Բարգէն կոլոտի նման մնաց ճշմարիտ քարոզիչը, առանց կամենալու արուեստի մը հետամտութեան, քարոզախօսութեան մէջ: Ժողովուրդի ամէն դասակարգի առջեւ խօսողը, որքան ցանկանայ բարձրագոյն գիտելիքներ բացատրել, այնքան պարտի պարզել իր միտքը, «իւ էութիւնը խռովող ու պղտորող պատճառները չքացնելով իւր ներսէն»: Բեմի այս կերպ ըմբռնման մեծ սատար մը դարձաւ, ա՛յն ժամանակը, ուր Բարգէն մնաց Ղալաթիոյ քարոզիչ:

Քաղաքական և ազգային բուռն հակամարտութիւններու ո՛չ մէկ արձանագրութիւն, կաշկանդուած այդ տարիներուն՝ որով եկեղեցւոյ բեմը մնաց իրական բեմը, զուտ աւետարանական քարոզութեամբ և մեկնաբանութեամբ, ինչպէս է հրօնական բեմը Սկանտինաւեան երկիրներու եկեղեցիներուն մէջ, խաղաղ, միայն բարոյականի և հաւատքի ամրացումը ունենալով հիմնական նպատակ:

Իր ՔԱՐՈՋՆԵՐՈՒ առաջին շարքը ամփոփումներն են Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ իր խօսածներուն :

Երկրորդ պատեհութիւնը որ տրուեցաւ Արմաշական Վարդապետին , Ղալաթիոյ Աղգային Մատենադարանն էր , մեծագոյն մասով ճոխացած Կոլոտի անձնական մատենադարանի գիրքերովը : Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ ամբողջ շրջապատը հանդիսարան մըն էր Կոլոտի յիշատակներուն , որոնց միջեւ ան կը ննջէր իր յաւիտենի քունը : Բարգէն այդ հանդիսարանի միակ տէրն էր Ղալաթիոյ մէջ : Ի՞նչ վեհութեամբ որ անոր դամբարանը ներշնչարանը եղած էր իր ներկայ և ապագայ ծրագիրներուն , այնպէս ալ ան ներշնչուեցաւ ԺԼ . դարու Հայ եկեղեցականութեան լաւագոյն տիպարի թողած մտտեաններէն , որոնց ձեռք զարկաւ որքան ուրախ՝ նոյնքան և աւելի խոր յուզումներով :

Բարգէն ուրախ էր՝ գտած ըլլալով Կոլոտի Մատենադարանին մնացորդները , բայց նոյնքան ալ տրտում ու վրդովուած , տեսնելով որ անոնք անկարեւոր մէկ մասն էին միայն ա՛յն ընդարձակ գրադարանին , ուր ամփոփուած էին անտարակոյս ժամանակի արժէքաւոր մատ-

եանները : Գաւառական վանքերու ձեռագրաց մատենադարանները շատ աւելի նուազ կորուստներու ենթարկուած էին , հակառակ բռնակալական յարձակումներու և կողոպուտներու , վասն զի վանքեր կերպով մը ժողովուրդին աչքէն հեռու , անմատչելի կայաններ էին և քաղաքներէն դուրս հաստատուած :

Կ. Պոլսոյ հայութեան մէջ նշմարուող « ժողովրդավարական » դրութիւնները ըրջօրէն փասեցին անոր եկեղեցական գոյքերուն պահպանման , մանաւանդ ձեռագիրներուն , վասն զի ամէն ոք տէրը ըլլալ կարծեց եկեղեցւոյ գոյքերուն և ըստ կամս զանոնք ցրուեց : Կարմանալի է որ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան ամէնէն հեղինակաւոր օրերուն նոյնիսկ , ո՛չ ոք մտածեց թաղերու եկեղեցիներուն մէջ գտնուող հայերէն Զեռագիրները կեդրոնացնել Ազգային Մատենադարանին մէջ , իբր թէ թաղային այդ մատենադարանները ազգային չըլլային :

Բարգէն Արմաշու վանքին ձեռագրաց փոքրիկ հաւաքածոյով կրցեր էր գաղափար մը կազմել նախնեաց նուիրական աւանդներու շուրջ : Ապա Մուշի մէջ տեսած էր աւելի արժէքաւոր ձեռագիրներ . իսկ այժմ ամէն յարմարու-

Թիւն և պատեհութիւն ունէր մի առ մի և խղճմտօրէն աչքէ անցունելու, քննելու, ցանկելու և օր մըն ալ տպագրելու Ազգային Մատենադարանի բոլոր հին ձեռագիրները, նոյն ձեւով օր մըն ալ կազմելու համար Գաղատիոյ Ձեռագրաց Յուցակը: Ո՛չ Պատրիարքարանի մէջ Ժողովական էր և ո՛չ ալ ուսուցիչ կեդրոնականի կամ Թաղային այլ վարժարաններու, որով խղճմտօրէն նուիրուեցաւ Մատենադարանի կարգաւորման և հայերէն Ձեռագրաց Յուցակի կազմութեան, զորս գլուխ հանեց ամենայն հաւատարմութեամբ և ձեռնհասութեամբ:

Թէ՛ Կ. Պոլսոյ Ազգ. Մատենադարանի և թէ՛ Գաղատիոյ Կարմիր Վանքի մատենադարանի հայերէն Ձեռագրաց ցուցակները, երկու հաստաբուն տետրակներու մէջ, ներկայիս կը մնան Անթիլիաս և ո՛վ գիտէ թէ ե՞րբ անոնք պիտի հրատարակուին, կարենալ դրուելու համար Հայ բանասիրութեան սեղանին վրայ:

Ողբացեալը կը պատմէր այն չարչարանքները, զորս այդ երկու մեծ հատորները տեսած էին իր ծննդավայր Այնթապի մէջ, 1915ի աղէտի և տեղահանութեան օրերուն, երբ իր Ամերիկա մեկնելովը 1914ին, թողուլ ստիպուած էր

զանոնք իր եղբօրը մօտ : Իր անձնական
գոյքերուն մէջ ամէնէն աւելի կը գուր-
գուրար այդ երկու հատորներուն վը-
րայ , վասն զի ո՛չ միայն անոնք ազա-
տագրուած էին զարմանալի սլայմաննե-
րու տակ , այլ որովհետեւ անոնք մաշե-
ցընող տքնութիւններու և համբերատա-
րութեան մը արդիւնքներն էին : Ո՛ւր որ
գնաց ողբացեալը , հետամուտ եղաւ
գտնելու հայերէն գրչութիւններ , այն
հաւատքով որ մեր ազգին գիտակցու-
թիւնը , մեր ցեղին անցեալ փառքն ու
պատմութիւնը , մեր ցեղին մտքի ամէ-
նէն սքանչելի վերելքները այդ թուղթէ
կամ մագաղաթէ էջերուն վրայ միայն դը-
րոշմուած էին : Ու գրեթէ լման երկու
տարի նուիրեց ո՛չ միայն Ազգ . Մատե-
նադարանի հայերէն Ձեռագրաց քննու-
թեան և ցանկումին , այլ և նոյն ժամա-
նակին դասաւորեց ու ցուցակագրեց մա-
տենադարանին տպագրեալ բոլոր հատոր-
ները :

Կոլոտ հեղինակ էր մէկէ աւելի ինք-
նագիր երկասիրութիւններու : Բարձէն
հաւատարմօրէն ընթացաւ այդ մեծանուն
վարդապետի հետքերուն վրայէն , և ա-
սոր համար ո՛չ պատմական ու մատենա-
գիտական պաշարը կը պակսէր իրմէ , ո՛չ

ալ գրելու շնորհը, զոր ցոյց տուաւ մինչեւ իր մահուան օրերը:

1903ին, Ղալաթիոյ իր անշուք սենեակին մէջ լրացուց ԾՈՎՔը, պատմական և տեղագրական հոյակապ ուսումնասիրութիւն մը արդարեւ, ուր պատմագէտը չէ՛ր այնքան խօսողը, որքան հայրենասէրը, Կիլիկիոյ յիշատակները կենդանացընել ուզող վարդապետը, որուն համար ի յառաջագունէ գուշակուած ըլլար կարծես Ծովքի պատմական Կաթողիկոսութիւնը, այս անգամ ո՛չ թէ անոր պատմական մերձաւոր կամ հեռաւոր սահմաններուն մէջ, այլ աւելի՛ հեռու, դէպի հարաւ, Անթիլիասի աւազներուն վրայ, բայց Ծովքի հարազատ ժառանգորդը եղող ժողովրդեան մը համար: Եթէ աշխարհի բոլոր պատմագէտներն ու բանասէրները ակումբ մը կազմած՝ յայտարարէին որ Ծովքը Հռոմկլայի կամ Տլուքի ամրոցն ու դղեակը չէ, հապա, Տէր մի արասցէ, Խարբերդի Ծովակն է, դա՛րձեալ պիտի մնար իր միեւնոյն անխախտ համոզման մէջ, զի ա՛յդ էր միակ պահանջը իր բուն հայրենասիրութեան, և Կիլիկիոյ, իր ծննդավայրին հանդէպ իր բուն պաշտումին:

— Վեհափա՛ռ, կրնայ ըլլալ որ, ըսի

օր մը, Այն-Արի իր ամառանոցին մէջ, գիտութիւնը նոր փաստեր յայտնաբերէ Մովսէի Կաթողիկոսարանին պատմական ստոյգ վայրը ճշդելու. — այնպիսի նեղութիւն մը զգացնել տուաւ զոր պիտի չկրնամ մոռնալ երբեք :

Ի՛նչ որ ալ ըլլայ գալիք օրերու գիտութեան բերած նոր խուզարկութեանց արդիւնքը, իր Մովսէի մեր տեղագրական մատենագրութեան մէջ պիտի մնայ թանկագին մատեան մը, արժանի ամէն գնահատութեան :

Կ'ենթադրեմ որ Մովսէի գրած ու ընդլայնած էր նախորդ տարիներուն, և խմբագրութիւնը միայն լրացուց 1903ի վերջերը : Այնպէս որ, գրեթէ երկու ամիս յետոյ լրացուցած եղաւ նոյնքան արժէքաւոր իր ԿՈՒՈՏԸ. վասն զի Մուշէ դարձին երբ ձեռք զարկաւ Մատենադարանի կարգաւորման ու Ձեռագրաց ցուցակի խմբագրութեան, ցերեկները միայն պարապեցաւ անոնցմով, գիշերն ալ յատկացնելով Մովսէի և Կոլոտի խմբագրութեան, վերջնական ձեւը վերապահելով առաջնոյն համար 1903 Դեկտ. 26ին, իսկ 1904 Փետր. 14ը Կոլոտի համար, անշուշտ այս երկու թուականներն ալ ընդունելով իբր այդ երկասիրու-

թեանց յառաջաբանները գրելու հան-
գրուանները :

Կոլոտի ժամանակ դեռ պէտք եղա-
ծին չափ հասունցած չէր Կ. Պոլսոյ մէջ
ի՛ր իսկ ջանքերով սկսուած հոգեւոր ու
գրական զարթոնքը, հաղորդակից պա-
հելու նաեւ գաւառի հայութիւնը, որ կը
միսար անտանելի տգիտութեան մէջ:
Հանգուցեալ Բաբգէն Հայրապետ, կա-
նուխ տարիքէն կ'ըզձար իր մտքին մէջ
ունեցած բազմախորիսիս ծանօթութիւն-
ները փոխանցելու գաւառի և արտա-
սահմանի իր ազգակիցներուն, մանա-
ւանդ Հայ Եկեղեցւոյ քահանաներուն:
Սամսոնի և մասնաւորապէս Մշոյ դաշ-
տին մէջ այնպիսի եկեղեցականներու
հանդիպած էր, և նոյնիսկ մայրաքաղա-
քին մէջ, որ օգտուելով իր ուսուցչին
ու բարերարին ազդեցութիւններէն, զը-
լուխ կանգնեցաւ կրօնական հանդէսի
մը, որ ինքն իր մէջ տակաւ զարգացնել
ջանաց Հայ Եկեղեցւոյ կամ իր ըմբռնու-
մով հայ եկեղեցականութեան բարեկար-
գութեան կոնճուտ, բայց ոչ անկարելի
հարցը: 1905 և 1906 տարիներուն խըմ-
բազրած իր ԼՈՅՍերը այսօր կը մնան շատ
մը քահանայ կամ աշխարհական ուսում-
նասէրներու գրադարաններուն մէջ, և

որոնք կրցան մեծապէս լուսաւորել մահաւանդ գաւառի քահանայից խոսպան միտքերը: Չեմ գիտեր թէ ինք ո՛րքան համակրած էր այդ կրօնաթերթին, իբրեւ ի՛ր իսկ ձեռքովը խմբագրուած հանդէսներ. բայց սա միայն ճշմարիտ է որ իր ԼՈՅՍերը կրնային շա՛տ աւելի մեծ օգտակարութիւն ունենալ, եթէ նուազ խըճողուած ըլլային աստուածաբանական և իմաստասիրական նիւթերով:

Իր խմբագրութեամբ վերսկսուած ՍԻՈՆները շա՛տ աւելի մնայուն արժէք ունեցան քան անոնցմէ երեսուն տարի յառաջ խմբագրուած ԼՈՅՍերը, որոնց մէջ սակայն ամէնէն տիրական մտածումը պիտի մնայ այն՝ որ Բաբգէն Վարդապետ եղաւ իր ժողովուրդին հոգեւոր և բարոյական զարգացման ժամանակի գլխաւոր սատարներէն մէկը: Ու Ողբացեալին մէջ, մինչեւ իր կսկծալի վախճանումը, այդ գիծը ամէնէն տիրական կողմը կազմեց իր բոլոր առաքինութիւններուն:— Առհ' ք, կարդացի՛ք եղաւ իր կարապի երգը:

Ղալաթիոյ Ս . Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ մենաստանը հոգեկան ո՛չ մէկ բաւարարութիւն տուաւ իրեն այն եօթը տարիներու ընթացքին , ուր «Սպասաւոր Բանի» համար ծնած ու կոչուած Բաբգէն Վրդ . անցուց իր կեանքը գրական և քարոզչական այնքան փայլուն արդիւնքներով : Ըսի կարծեմ թէ այս խոստմնալից և արդէն ճանչցուած վանականը ո՛չ մէկ դաս չունէր ազգային այն միակ բարձրագոյն կրթարանին մէջ՝ օրուն դասարաններէն արձակուած աղմուկները , և ասիկա մեր ուսանողական տարիներուն , անհանգիստ կ'ընէին զինքը ու վարդապետը անհամբերութեամբ կ'սպասէր որ օրը հատնէր՝ լամբարի լոյսին տակ ու առանձնութեան մէջ իր պատմական հետազօտութիւնները ընելու՝ գիշերուան երկար ժամերուն : Եւ

ի՛նչ հմայք ունեցած կ'ըլլար, իրեն հա-
 մար, այդ ընդարձակ շէնքը՝ որուն մեծ
 ու փոքր դասարանները և վերնայարկի
 խաղարանը կամ կրկնաբաժին ճաշարանը
 գրաւող սաներ, կը պատրաստուէին աշ-
 խարհիկ կեանքի մը համար միայն ու
 անոնց փոքր մէկ թիւը թերեւս պիտի
 յաջողէր ինքզինքը փոխադրել թաղային
 վարժարաններէն ներս, իբր դաստիարակ
 ուսուցիչ: Ինք բոլորած էր հոգեւոր ճե-
 մարանի մը լրիւ ընթացքը մեծ յաջողու-
 թեամբ, գարձած էր Հայ Եկեղեցւոյ
 ճանչցուած մէկ վարդապետը, ու իր մէջ
 կ'եռար Գրիգոր և Մովսէս Տաթեւացի-
 ներու, Յովհաննէս Կոլոտի, Ներսէս Աշ-
 տարակեցւոյ, Գէորգ Դ.ի, Օրմանեանի
 և Դուրեանի արիւնը: Իր տեղը չէր Ղա-
 լաթիոյ մենաստանը, իրեն համար հոգե-
 ւոր դպրութեան բեմը գրաւել իր կեան-
 քին պայմանն էր, բեմը՝ զոր այնքան
 փայլեցուցին իր երկու վարդապետները
 Արմաշու մէջ, և Արմաշ էր, էջմիածնէն
 յետոյ Հայ Եկեղեցւոյ լաւագոյն ու ճշ-
 մարտող յոյսերէն մէկը: Թորգոմ Վրդ.
 իր պատանի տարիներուն Արմաշի աշա-
 կերտած էր, և անկէ ի վեր գրեթէ բնաւ
 դուրս ելած չէր Վանքէն, ուր արժանա-
 ւորապէս գրաւած էր Եղիշէ Դուրեանի

Թողած բեմը . Թորգոմ առած էր նաեւ
այդ կարեւոր վանքին վանահայրու-
թեան մականը ու հո'ն մնաց իբր վանա-
հայր ա'յնքան տարի միայն՝ որքան մնա-
ցած էր իր սիրելի ուսուցիչը՝ Դուրեան :
Թորգոմ վրդ . իրաւունք ունէր իր
աչքերուն հորիզոնը ընդարձակելու մին-
չեւ հեռաւոր առաջնորդութեանց սահ-
մանները , երբեմնի պատմական Աթոռնե-
րը , Բարձր Հայքի բարձրաւանդակին վը-
րայ՝ թէ Սենեքերիմի ու Գագիկի զահերուն
մօտ , օր մըն ալ կանչուելու համար Կ .
Պոլսոյ Պատրիարքութեան , ինչպէս եղած
էր Օրմանեանի համար , և որուն կը
պատրաստուէր Դուրեան եւս , հակառակ
այս վերջնոյն խաղաղ ու համեստ խառ-
նուածքին : Գուշակեան կը հետեւէր ու-
րեմն Դուրեանի քայլերուն , ու երբ ե-
րուսաղէմի արդի Պատրիարքին կը հար-
ցուէր թէ ո՞ր կը կամէր մեկնիլ իբր ա-
ռաջնորդ ,

— Իմ փափաքս վան երթալ է , կ'ը-
սէր , Հայրենի աշխարհի ամէնէն ծիծաղ-
կոտ և ամէնէն բազմահոծ հայութեան
մէկ կեդրոնը , վարագի կողերուն վրայ
բարձրանալու համար , ինչպէս որ բար-
ձրացեր էր երբեմն Խրիմեան , որուն ըն-
տրեւագոյն կենսագիրը պիտի դառնար օր

մը : Ու այս երեւոյթը ամէնէն բնական
 զգացումն էր անոնց համար մասնաւո-
 րապէս՝ որոնք կանխօրօք կը նախատե-
 սէին իրենց ընդգրկած ասպարէզին բոլոր
 երջանիկ վերելքները : Թորգոմ Վրդ . ,
 Բաբգէնէն առաջ յաջողէր էր իր պաշտա-
 ծը եկեղեցւոյն համար պատրաստել
 խումբ մը պատուական արեղաներ՝ ո-
 րոնց հոգւոյն սէրը կրցեր էր դրոշմել նոյն
 այդ պատմական մեծ արժէք ունեցող
 եկեղեցւոյն սէրը , նուիրումը , ծաղկեցը-
 նելով վանահայրական իր գաւաղանը ու
 այժմ խղճի անգործով կրնար հեռանալ
 իր մարմնաւոր ու մտաւոր ծննդավայրը
 համարուող Արմաշէն , երթալ նետուելու
 համար գիրկը բո՛ւն հայ ժողովուրդին ,
 անոր ցաւերուն ու կոտտանքին մէջ ապ-
 րելով ու ապրեցնելով իր չքնաղ բանաս-
 տեղծի ու մեծ ու անկեղծ հայրենասէրի
 զգայուն հոգին : Ու այս կ'ընէր ա'յն յոյ-
 սով որ առաջնորդը կարգուած մեծ թեմի
 մը Աթոռին վրայ , պիտի վայելէր գէթ
 մէկին կամ երկուքին աջակցութիւնը իր
 ձեռքին տակ պատրաստուած նորընծայ
 արեղաներուն , ինչպէս որ եղաւ Սեբաս-
 տիոյ իր արդիւնաւոր պաշտօնավարու-
 թեան շրջանին : Թորգոմ Վրդ . ի կը յա-
 ջորդէր այժմ Ղալաթիոյ քարոզիչը , Աղ-

գային Մատենադարանի կազմակերպիչն ու Իզմիրեանց մրցանակի պսակաւորը : Թորգոմ Վրդ . Դուրեանի վարչամակովը զրահուած , լրացուցեր էր իր դերը Արմա- շու մէջ . այժմ կարգը Բաբգէն Վրդ . ինն էր Օրմանեանի մականովը անոր գործը շարունակելու : Էջմիածնի հոգեւոր ճե- մարանին նորապսակները հազիւ կը բա-ւէին Լուսաւորչայ Գահուն պայծառու- թեան ու Կովկասի թեմերուն և Արարատ- եան դաշտի վանքերուն : Հո՞ծ թրքահա- յու թեան սահմաններուն մէջ պարփակ- ուող Հայ Եկեղեցւոյն և թիւով շատ ա-ւելի հարուստ հայութեան մը համար , Արմաշն էր միայն այն ԴԱՍԱՏԱՆԸ , ուր- կէ դուրս պիտի գային մեր եկեղեցւոյն հոգեւին ծառայելու յօժար «Վարդա- պետ»ները , կանգուն պահելու ուխտով դարերու կեանք ունեցող Հայ հոգեւոր միակ միջնաբերդը : Առաջին և յաջորդ հունձքերը շատ բարեյաջող արդիւնք տուած էին , քիչ բացառութեամբ . պէտք էր ապրեցնել Սիւնեաց «Նոր» դպրոցը և լաւագոյն մարդը , այդ նպատակին հա- մար ընտրուած՝ Բաբգէն Վրդ . ն էր : Օր- մանեան որքան իր անձնական կարողու- թիւններուն և վեհաշուք հմայքին կը պարտէր Կ . Պոլսոյ Պատրիարքութեան

իր բարեյաջող շրջանը, նոյնքան և աւելի
կը պարտէր այն բուռ մը երիտասարդ
վարդապետներուն, իր «աշակերտնե-
րուն» որոնք Կ. Պոլսոյ մէջ քարոզչու-
թեամբ ըլլայ, թէ Գաւառներու մէջ ա-
ռաջնորդութեամբ, խորապէս բարձրա-
ցուցին Հայ Եկեղեցւոյ դիրքը և որոնք
օգնեցին նոյնպէս բարձրացնելու ի՛ր ալ
դիրքը, և այս արդիւնքն ու անոնց
վայելումը իր իրաւանց սահմանէն դուրս
չմնաց երբեք: Ազգային և եկեղեցական
պատմութեան ոեւէ կարեւոր էջ ու հան-
գըրդուն ասկէ տարբեր իրողութիւն մը
արձանագրած չէ բնաւ: Ու Հայ Եկեղեց-
ւոյ հին պատմութիւնը, այժմ, գիտնա-
կան ու պատրաստուած Արմաշականնե-
րու մէջ ծալ ի ծալ կը բացուէր:

Հանգուցեալ Աթոռակցին Յովհաննէս
Կոլոտի հետ նկարագրի և գործունէու-
թեան հանգիտութիւնները Արմաշի Վա-
նահայրութեան նոր պաշտօնին մէջ է որ
ի յայտ պիտի գային առաւելապէս: Գի-
տուններ կան՝ որոնք ի յառաջագունէ
լըր այդ ծնած են արդէն, կրելով իրենց
ճակտին վրայ պայծառ կնիքը ապագայ
գիտական գործունէութեան: Ճշմարիտ
է որ բոլոր մեծ եկեղեցականներուն և
բանակի զօրականներուն մանկութեան

մէջ խլրտած է իրենց ապագան , ու նոյն-
քան ճշմարիտ է որ Բաբգէն ծնած էր ո՛չ
միայն եկեղեցական ասպարէզին համար ,
հապա այդ ասպարէզին մէջ իր եկեղեց-
ւոյն եկեղեցականն ալ պատրաստելու
համար : Ու եթէ երբեք , Կոլոտ պիտի
յաջողէր ապրիլ Բաբգէնի մէջ ատիկա
պիտի ըլլար կա՛մ Արմաշի Դպրեվանքին
մէջ , կա՛մ կարեւոր վանքի մը առաջնոր-
դութեանն ու վանահայրութեանը վրայ ,
և որոնց հանգրուանը պիտի ըլլար օր մը
կա՛մ Երուսաղէմի ու Կ . Պոլսոյ Պատրիար-
քութիւնը և կամ Տանն Կիլիկիոյ Կաթո-
ղիկոսութիւնը : Բախտը սակայն , հո՛ս ալ
չԺպտեցաւ ողբ . Վեհին համար , վասնզի
Արմաշու Վանքին ներքին մթնոլորտէն
աւելի քաղաքական արտաքին ազդակ-
ները կասեցուցին իր թափը . ու այսպէս
առանց հետք մը ձգելու Արմաշու Դպրե-
վանքին վանահայրական կամ ուսուցչա-
կան կեանքին վրայ՝ հեռացաւ անկէ մար-
մնոյ և հոգւոյ տագնապներ կրելէ յետոյ :

Օսմանեան Սահմանադրութեան հըռ-
չակումով , 1908ին , հազին փոթորիկ
մըն է ծայր տուաւ ամբողջ թրքահայոց
հոգիներէն ներս և այդ փոթորկին դի-
մագրաւելու կոչուող Օրմանեանի նաւը ,
սարսափելի պատահարներու տակ փրչ-

րուեցաւ, իրեն հետ փշրելով նաեւ իր ամէնէն մեծ ջատագովներէն մէկուն՝ Բաբգէն Վրդ.ի նաւն ալ:

Բաբգէնի մէջ կուրտը պատրաստող յարմարագոյն առաջին միջավայրը ուրեմն ձախորդ դուրս եկաւ Արմաշի մէջ: Եւ միջավայրերու յարմարութիւնները չե՞ն շատ յաճախ ամէնէն բնական ազդակները ապագայ մարդը կերպաւորելու համար: Գիտո՞նին համար՝ աշխատանոցը, լապօրաթուարը, ուսուցչին համար՝ ամպիոնը (*tribune*) և զօրավարին համար՝ երկրին ռազմագիտական բարձունքները միակ միջավայրերն են ասպարէզին ամենազօռար բարձունքներուն տիրակալելու համար: Բարձրագոյն տեսիլքներով օժտուած եկեղեցականին միակ աշխատանոցը վանական միջավայրն է. այդպէս եղաւ Արմաշը Օրմանեանին, Դուրեանին և Գուշակեանին համար. բայց դժբախտաբար չեղաւ Բաբգէն Վեհին համար: Ո՛չ ինքը յուսահատեցաւ այս անակնկալ ձախորդութենէն և ոչ ալ Հայ Եկեղեցին, վասնզի իր կեանքին հազիւ քառասներորդ աստիճանին վրայ էր դեռ, ու ապագան ինչ որ վերապահած էր իրեն համար, ատիկա պիտի ըլլար անկէ յետոյ, ինչպէս որ ալ եղաւ:

Ե.

Եթէ երբեք հայ հոգեւորականը ունեցաւ ընտանի ու բնական միջավայր մը՝ ուր կարենար իր հոգեկան ու մտաւորական բոլոր զգացողութիւնները ի յայտ բերել, եթէ երբեք Հայ եկեղեցին ունեցաւ իր պատմական բոլոր թանկագին գանձերը, նիւթական ու մտաւոր, իր մէջ ամփոփելու և պահպանելու սահման ուսած ապահով վայր մը, ատիկա անտարակոյս հայ վանքը եղաւ, որուն հայ վանականը նուիրեց իր ամբողջ կեանքը։ Հանդարտ կամ ամենի ծովը ա՛յն եղաւ ձկնորսին համար, ինչ որ էր մեծ կամ փոքրիկ վանքը վանականին համար, այգին՝ մեծատարած կամ սահմանափակ՝ այգեգործին համար, որուն նպատակն է ծաղկեցնել, արդիւնաւորել ու այգիին զանազան բերքերովը կշտացնել. ու նիւթական այգի մըն ալ վանքը, որուն

տենչաց դարերէ ի վեր շինական կամ
զարգուն վանականը : Վանքերը , սկզբնա-
կան շրջաններուն վիմափոր փոքրիկ այ-
րեր կամ խուցեր , Յիսուսի սիրոյն հա-
մար ինքզինքնին միայնակեցութեան
նուիրողներուն սահմանուած , հետզհետէ
վերածուեցան միեւնոյն նպատակը հե-
տապնդողներու հաւաքական կեանքին ,
որ չուշացաւ իր մէջէն դուրս բերելու
մտաւոր աշխատանքը սիրողներ ալ ,
մինչեւ որ ցոլարանը դարձաւ ա՛յն Եկե-
ղեցւոյ սովորութեանց և ծէսերուն , որ-
մէ հիմնուեցաւ ու զարգացաւ :

Ուրիշ ազգերու մէջ աւելի կանուխ ,
Հայոց մէջ Ե . րդ դարուն է որ հայ վանքը
նոյնացաւ Հայ Եկեղեցւոյ հետ , ու այս
երեւոյթը դարերու հետ հոլովուեցաւ ,
զարգացաւ և հասաւ մինչեւ մեր արած
օրերուն : Ինչ որ ունեցաւ Հայ Եկեղե-
ցին իբր հիմնական կանոն , վարդապե-
տութիւն , ծէս , հնաւուրց աւանդու-
թիւն , ստեղծագործութիւն ու տեսիլք ,
ճարտարապետութիւն , գեղարուեստ ու
դպրութիւն , բոլոր ասոնց հարազատ միակ
թանգարանը հանդիսացաւ ՀԱՅ ՎԱՆՔԸ ,
ուր հակառակ ժամանակի ահաւոր դժ-
ուարութիւններուն , կարելի եղաւ սա-
կայն ամփոփել ինչ որ յատուկ է Հայ Ե-

կեղեցւոյ ստեղծագործութիւններուն։ Ու
երբ կ'ըսենք Հայաստանեայց եկեղեցի,
պէտք է ըմբռնել առաւելապէս վանքե-
րու մէջ հաստատուած եկեղեցին, որուն
շուրջ տակաւ ընդարձակուած քարաշէն,
երբեմն ցածկեկ յարկերու մէջ հայ հոգե-
ւոր մշակոյթը ծաղկեցաւ, հատընտիր
վարդապետներու հսկողութեան տակ։

Մտէ՛ք, զոր օրինակ քաղաքի մը
հայկական մայր եկեղեցին, հարուստ,
չքեղ ու վեհաշուք, որուն շրջապատին
մէջ մէկ կամ երկու հոյակապ վարժա-
րաններ նոյնիսկ բարձրացած ըլլան, հայ
մանուկներու տոհմային դաստիարակու-
թեան համար, շրջապատ մը, որուն զա-
նազան անցքերուն վրայ հանդիպած ըլ-
լաք գլուխը բաց ու վայելչօրէն հագ-
ուած քահանաներու, ու մտէ՛ք նոյնպէս
քաղաքներէն հեռու, լեռներու կողին ու
հոյատեսիլ կիրճերու ու ձորերու մէջ կա-
ռուցուած հայ խեղճուկ վանքերէն ներս
ու ծնրադրեցէ՛ք վանքի մատրան կամ
եկեղեցւոյ գետնի սեւ քարերուն վրայ,
ու որքա՛ն խոր պիտի զգաք ազդեցու-
թիւնը այդ հնաւուրց աղօթարանին, որ
իբր խորհրդանիշ Հայ սկզբնական եկե-
ղեցւոյ, դրուեցաւ Հայաստանի սրտին
վրայ, և հետզհետէ ամէն տեղ՝ ուր Հա-

յը հաւաքաբար ապրեցաւ, իր հայրենի աւանդութիւններու անդորր աւազանին մէջ: Ու այս բոլոր գեղեցկութեանց մէջ իրական դէմք հանդիսացաւ հայ վանականը, նախընտրեալ կամ մաճակալ, թէ բարձր ուսումնական ու «վարդապետ»: Վանականը կազմուեցաւ ու դուրս եկաւ հայ վանքէն ու միեւնոյն վանականն է որ կազմեց Հայ վանքը ու դուրս բերաւ հայ եկեղեցւոյ «սպասաւոր բանի»ն, ու Հայրապետն ու Բաբունապետը, Սահակի ու Մեսրոպի դպրոցներէն սկսեալ մինչեւ Սիւնեաց Դպրոցը, մինչեւ նոր ժամանակներու Ճեմարանը, Արմաշն ու Ս. Յակոբը:

Հայ եկեղեցւոյ և անոր հոգեւոր ու գեղարուեստական ու դպրական բոլոր ստորոգելիներուն խոր ծանօթութիւնը ունեցող բոլոր վանականներու համար բացառութիւն չէ արձանագրեր երբեք եկեղեցւոյ Պատմութիւնը:

— Եկեղեցիք կերպաւորել ու ճառագայթել տալ Հայ կազմակերպեալ վանքերու մէջ, ու տեւել տալ անոր բովանդակ ապագայ գոյացութիւնը, ա՛յս եղաւ տեսիլքը Հայ անձնանուէր վանականներուն, որոնք միտքերնին կը չարչարէին կենսունակ պահելու համար Հայ

եկեղեցին: Գահիրէի ազգ. թանգարանը շտեմարանն է եգիպտոսի հին քաղաքակրթութեան և փառքի ամենաճոխ բեկորներուն: Ի՛նչ որ տուաւ եգիպտական միտքը, հոն է, այդ թանգարանին մէջ: Նոյնը եղաւ հայ եկեղեցւոյ սկզբնական ու իրարու յաջորդող շրջաններու ստեղծագործութեանց համար, որոնց ամենէն նուիրական նշխարները ակմբուեցան Հայ վանքերու մէջ, դարձնելով զանոնք ջերմիկ ու հարազատ ցոլարանը եկեղեցւոյ նիւթական ու մտաւոր բոլոր յայտնաբերութեանց:

Կոլոտի անձնական հայեցողութեան մէջ այս երեւոյթն էր որ դիտուեցաւ Ամրտուլու վանքէն մինչեւ Կ. Պոլսոյ Մայր եկեղեցւոյ կից Դասատունը ու Մատենադարանը ու մինչեւ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Մայրավանքը, ու այս պիտի ըլլար հիմնական հայեցակէտը բոլոր նոր Կոլոտներուն:

Բարգէն Վրդ. խորապէս ճանչցեր էր հայ վանքերու վիճակուած դերը Հայ եկեղեցւոյ պահպանումին ու զարգացման մէջ, երբ աշակերտ էր յԱրմաշ, որուն պարիսպէն ներս դարձեր էր տակաւ դպիրը, սարկաւազը, արեղան և վարդապետը եկեղեցւոյն, հին օրինաւոր ու

ճշգրիտ կարգաւորութեան մը կիրարկումովը, ու բնական էր որ կեանքի ամենէն եռուզեռ ու առատօրէն արտադրելու ու գործելու մէկ տարիքին՝ ուզէր կանգնիլ անկախ ու անկաշկանդ վանահայրութեան մը վրայ, ու ասիկա Անկիւրիոյ մէջ, ուր շատ տեսակի աշխատութիւններ կային պատրաստ՝ ընտիր արդիւնքներով պսակուելու: Տարօն աշխարհի մեծամեծ վանքերը տուեր էին առաջին սիւները Հայ Եկեղեցւոյ: Քաղաքական աննպաստ պարագաները թոյլատու չէին սակայն իր օրերուն ծաղկեցնելու ո՛չ Ս. Կարապետը, ո՛չ Իննականեանը, ո՛չ Ամրտօլը և ո՛չ ալ Առաքելոցը: Բարձրագոյն Դրան ու երկտեղի աչքերը հաշտ չէին ու մենք տեսանք թէ երիտասարդ Բաբգէն Վրդ. որպիսի դժուարութիւններով Տարօնէն վերագործեր էր Կ. Պոլիս: Տեսանք նոյնպէս թէ հոգեկան ի՛նչ տառապանքներ կրեր էր Արմաշու մէջ, վանահայրութեան օրերուն: Անատօլուի սիրտին վրայ, Կապադովկիոյ շրջանին մէջ ապրող թըրքախօս հայութիւնը ոեւէ կերպով գեռ ու շաղրութիւնը չէր գրաւած թուրք վարիչ շրջանակներուն: Անկիւրիա այդ տեսակէտով ապահով միջավայր մըն էր ուրեմն

Հայ պատմական և բաւական ընդարձակ վանքի մը մէջ հայ հոգեւոր ու մտաւոր մշակոյթ ծաղկեցնելու: Նախապատիւ համարեց առանձնանալ Անկիւրիոյ Ս. Աստուածածին վանքին մէջ, իբր ընտրեալ Առաջնորդը թեմին: Գաղատիոյ թեմը ո՛չ պետութեան կողմէ, ո՛չ ալ ազգին կողմէ ուշադրութիւն գրաւած թեմ մը չէր, բայց որ ունէր ամէն յարմարութիւն ծաղկեալ վիճակ մը տալու անոր վանքին, անձայն, անշուշտ աշխատանքով, գոհացում տալու իր անտեղի տալի հոգեկան պահանջներուն, որ ենթակային համար դիւրաւ բացատրելի է, բայց այլոց համար յաճախ աւելորդ պերճանք:

Բարգէն Վարդապետ 1909ին իբր Առաջնորդ ու Վանահայր տեղաւորուեցաւ Ս. Աստուածածին վանքին մէջ, հետըզհետէ կարգաւորելով անոր նելքին բոլոր բաժանումները, իրենց քսանչորս սինեակներով: Տարիներէ ի վեր լքուած վանք մըն էր Անկիւրիոյ Ս. Աստուածածինը, հոն մտաւոր կեանք սկսելէ առաջ անհրաժեշտ էր վանքին նիւթական վիճակը բարեկարգել, աւելցնելով անոր հաստատուն եկամուտները և արդիական ագարակի մը վերածելով վանքին ընդար-

ձակ ու հարուստ արտերը, բարեբեր ու պտղալի պարտէզները և մշտազուարճ այգիները, ընտանի, կաթնտու ամէն ազգի կենդանիներով:

Տարին բոլորած չէր դեռ Անկիւրիոյ մէջ, երբ 1910ի Յունիսի վերջը Պիլէճիկի մէջ տեսայ զինքը, ուր եկած էր քննելու համար քաղաքին Թաթուլական-Մատուռական անվերջանալի վէճէրը: Որպէս զի այդ անիմաստ վէճերով յոգնած քաղաքին մէջ չչարունակէ՞ր պաշտօնավարել, հայրս աճապարած էր Պոլսէն հոն հասնիլ:

— Վանքին համար շատ ծրագիրներ ունիմ, կ'ըսէր հօրս, ու կ'ուզեմ Ձեզի վստահիլ անոր ընդհանուր մատակարարութիւնը: Հարուստ է վանքը, բայց վստահելի ձեռքեր կը պակսին անոր եկամուտները արգիւնաւորելու համար:

Հայրս դիւրութիւն չունէր Պոլսէն հեռանալու ու ինծի ծանօթ չէ թէ այդ օրերէն չորս ամիս յետոյ Եպիսկոպոս ձեռնադրուած Բաբգէն օրքա՞ն յաջողեցաւ իր շինարարական ծրագիրներուն մէջ: Այնքան դատարկ էր Ս. Աստուածածին հոգեւոր կեանքէ և մշակոյթէ որ՝ ո՛չ իսկ վարդապետ մը կար անոր պարկապէն ներս, գէթ վանքին իմաստը արժեցնելու. այնպէս որ Պիլէճիկի հակա-

ռակորդ բաժնին զեղջուկ, այրի Տէր Թորոս քահանան երբ հեռացնել ուզուեցաւ, Բաբգէն Վրդ. յարմար տեսաւ այդ խեղճ ու դատարկ ծերունին հետը Գաղատիա տանելու, սպիտակ ալեփառ մօրուքը ծածկելով սեւ վեղարի ծալքերովը:

— Գէթ վեղարաւոր մը կ'ունենամ կ'ըսէ եղեր իր շուրջիններուն, մինչեւ որ հասցունեմ իրական վարդապետները: 1896ի աղէտներէն յետոյ, Պատրիարքարանի կարգադրութեամբ որբանոցի վերածուած էր վանքը, ինչպէս շատ շատերը Հայաստանի և Փոքր Հայքի մէջ, ու այս քանի մը տարի միայն և անկէ յետոյ մնացեր էր լքուած: Պէտք էր կենդանացնել վանքը, կանոնաւոր կղերանոցի մը վերածելով զայն, ընդարձակ թեմին քահանաներ և զարգուն ուսուցիչներ տալու համար: Սանկ պզտիկ Արմաշ մը կամ Վենետիկ մը... կ'ըսէր:

Ինչո՞ւ բախտը չունեցաւ Արմաշու կամ Վենետիկի վերածելու Անկիւրիոյ այդ հարուստ, ընդարձակ վանքը, գաղտնիք մըն է կարծէք: Տարիքը, ատանկ սուրբ գործի մը իր պատրաստութիւնը, իր սէրը, իր նոր Տաթեւացիի լրութիւնը, ընտրած միջավայրին ապահովութիւնը, նորընծայ եպիսկոպոսու-

Թիւնը, այս բոլորը այնպիսի ազդակներ
 էին, որոնց արդիւնքները, առաջին հինգ
 վեց տարիներու ընթացքին՝ ապահովուած
 կարելի էր նկատել ամենայն հաւանա-
 կանութեամբ: Առաջնորդական պաշտո-
 նին կապուած դժուարութիւնները, ժո-
 ղովներու համար տուած ժամանակը,
 միջավայրին անքաջալեր պայմանները,
 նիւթակա՞նը, գաղափարակից երիտա-
 սարդ վարդապետի մը պակա՞սը, վերջա-
 պէս պէտք էր ըլլար ծանր արգելիչ
 պատճառ մը, որ ջլատեց այդ ջղապինդ,
 հաստատակամ ու ձեռներէց հոգեւորա-
 կանը, այլապէս Գաղատիա ամէնէն խա-
 ղաղ ու յարմար միջավայրն էր Հայոց
 եռապատիկ թիւը ունեցող Հայ-կաթոլիկ
 հղօր կեդրոնի մը մէջ ծաղկեալ վանք մը
 ու Ընծայարան մը պահելու: Կ'ըսուի որ
 չսիրեց Գաղատիան ու իրեն ննթակայ
 թեմերը, կ'ըսուի թէ չկրցաւ վստահիլ
 վանքին նիւթականին, կ'ըսուի թէ Պոլ-
 սոյ ու արտասահմանի իր հարուստ բա-
 րեկամները չքաջալերեցին իր ձեռնարկը.
 կ'ըսուի թէ իր առողջական վիճակը չը
 կրցաւ խթան տալ իր հոգեկան տեն-
 չանքներուն: Ես կը կարծեմ որ բոլոր
 այս լուրջ պատճառներէն վեր կար հոգե-
 կան շատ աւելի լուրջ պատճառ մը, ի՛նչ

որ պիտի կրնար ընել Անկիւրիոյ Ս. Աստուածածին վանքին մէջ, ուզեց իրագործել ուղղակի իր ծննդավայրին Այնթապի մէջ, հայկական շատ աւելի ընդարձակ, հարուստ ու բազմահայ կեդրոնի մը մէջ, ուր բազմաթիւ գործակիցներ կրնար գտնել, և ուր ապահով էր նիւթական օժանդակութեանց յոյսը՝ մինչեւ հեռաւոր Ամերիկա, ուր ո՛չ միայն առատ դրամ այլ և մասնագէտ ուժեր կային, նոյն կամ նման ձեռնարկի մը հիմը դնելու Այնթապ հայրենիքին մէջ, որ հայրենիքն էր նաեւ Ներսէս Շնորհաւորին:

Ի զուր չեղան սակայն այն չորս հինգ տարիները, զորս հայրենասէր Բաբգէն անցուց Անկիւրիոյ պատմական աթոռին վրայ, իբր Առաջնորդը քաղաքին ու թեմին և իբր վանահայրը՝ Ս. Աստուածածին վանքին: Կանոնաւոր դիւանատունով Առաջնորդարան մը թողուց և բարեկարգուած վանք մը, ճոխացած եկամուտներով, երբ 1913ի ամրան, տարուան մը արձակուրդով վերջնապէս մեկնեցաւ իր թեմէն հաղիւ երեք տարուան եպիսկոպոս:

Անկիւրիոյ Առաջնորդական շրջանին կարգաւորեց վանքին ձեռագրաց մատե-

նադարանը, ինչպէս որ ըրած էր Ղա-
 լաթիոյ մէջ, ու 300 հատորէ աւելի ձե-
 ոագիրները խղճմտօրէն ու համբերու-
 թեամբ ցուցակագրեց: Խմբագրեց նոյն-
 պէս Անկիւրիոյ Հայ գաղութին պատմու-
 թիւնը ու ասոնցմէ դուրս մշտական կեր-
 պով գրեց ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆԻ մէջ: Առաջինը
 եպիսկոպոսանալու և երկրորդը կաթողի-
 կոսական ընտրութեան մասնակցելու
 համար 1910ին և 1911ին երկու անգամ
 էջմիածին ուղեւորեցաւ: Իզմիրլեանի
 յաջորդին ընտրութեան ատեն էջմիածնի
 մէջ համոզմամբ միացաւ Օրմանեանի
 համակիրներուն և առարկայ դարձաւ
 անսիրելիութեանց: Օրմանեանի համար
 ամէն յոյս մեռած էր Լուսաւորչի գա-
 հուն վրայ բազմելու: Բայց ամէն կեր-
 պով արդիւնաւոր պիտի ըլլար երկրորդ
 անգամ ըլլալով Կ. Պոլսոյ Պատրիարք
 ընտրուիլը: Թերեւս մասամբ թեթեւ
 կ'ըլլար հայութեան կրած աղէտը 1915-
 ին, թէեւ անկարելի ըլլար կասեցնել
 վանայ ազգային ապստամբութիւնը:
 Պալքանեան պատերազմի և անոր յաջորդ
 տարիներուն, փոխանակ Օրմանեան
 Սրբազանը իբր խորհրդական Պոլիս պա-
 հելու, զոր օրինակ Բերայի կամ Ղալա-
 թիոյ քարոզչութեամբ, երուսաղէմի Ս.

Յակոբեանց վանքը բարեկարգելու պատրուակին տակ Պոլսէն հեռացուիլը աններելի սխալ մը եղաւ։ Կրնային գէթ տարիներէ ի վեր դէպի անկում քալող Արմաշի Դպրեվանքը յանձնել իրեն, որպէս զի Բաբգէն Սրբազանի օժանդակութեամբ վերստին ծաղկեցնէր 1890ի փառաւոր շրջանը։ Պատասխանատու ազգային պաշտօններու վրայ գտնուող մեր եկեղեցականներու կիրքը շատ տուժել տուած է յաճախ այս դժբախտ ազգին։ Շատ անգամ հաւատալ պէտք է կարծէք ճակատագրի կարգադրութիւններուն. այս բոլորէն դուրս սա՛ միայն ճշմարիտ է որ Բաբգէն Եպիսկ. եթէ մեր վերը յիշած ձեռնարկներով կապուած ու մնացած ըլլար Անկիւրիոյ մէջ, անտարակոյս 1915ի աղէտին պիտի անցնէր քաղաքին սարսուալի սպանդանոցէն ու կամ շատ շատ պիտի զրկուէր մօտակայ աւելի անհաւոր սպանդանոց մը՝ որ Կեսարիան էր։ Պէտք է եղեր որ ան ազատէր կրակի գիծէն, Երուսաղէմի և Անթիլիասի մէջ տալու իր անմոռանալի ծառայութիւնները, առանց յիշելու Ամերիկա անցուցած իր տասնեակ մը տարիները՝ որոնք ծառայեցին գէթ տեղւոյն հոծ հայութիւնը անըրկուն պահելու, այնքան յուսալքումներէ յետոյ։

2.

Յիշեր էի կանխաւ՝ որ Բաբգէն Եպս .ի նախ Եւրոպա և ապա Ամերիկա անցնիլը արդիւնք էր մարմնական և հոգեկան տագնապներու։ Երբ 1913ի Օգոստոսին առժամաբար թողուց Գաղատիոյ Առաջնորդութեան պաշտօնը ու անցաւ Կ. Պոլիս ու յետոյ ծննդավայրը Այնթապ, ազգային ու եկեղեցական լուրջ ձեռնարկ մը գտաւ հոն, որուն գաղափարը յղացած էին 1900-1902 տարիներուն՝ Վարդանեան կրթարանի հիմնադիրներն ու շրջանաւարտները։ Այդ ձեռնարկն էր, Կիլիկեան Ճեմարանի բացումը, 1912ին, զոր այնքան սիրով ողջունել կը փութար հայրենասէր Բաբգէն տարի մը յետոյ։ Ամերիկեան միսիոնարութիւնը տարիներէ ի վեր, Բարձրագոյն վարժարանով, միջոց մը նոյն իսկ բժշկական դպրոցով, կրօնական և բարեսիրական յաճախ իրարմէ

անբաժան զանազան հիմնարկութիւններով, տեղաւորուած էր Այնթապի հոծ հայութեան մէջ և բողոքական կարեւոր համայնք մը պատրաստած հոն, որ երթալով կ'ընդարձակուէր: Մարաշի մէջ կաթոլիկութիւնը կը տարածուէր տակաւ, ու ազգային հոգեւոր ու կրթական ուժերը անզօր էին կասեցնելու օտար դրամագլուխով և օտար միսիոնարներով յառաջ մղուած շարժումը: Կիլիկիոյ զարաւոր կաթողիկոսութիւնը, Քէյֆսիզեանի օրերուն թէեւ փորձեր էր՝ հոգ չէ թէ նախնական ու համեստ պայմաններով՝ նախ Այնթապու եւ աւելի յետոյ Սիսի մէջ հոգեւոր Դպրանոցի մը բացումը, բայց մարդու և դրամի նուազութեամբ, խափանուեր էին զոյգ ձեռնարկներն ալ: Կիլիկեան թեմի սահմաններուն մէջ Այնթապը կը մնար նիւթական ու ուսումնական ուժերով օժտեալ յարմարագոյն միջաւայրը, հոծ ու կենսունակ հայութեամբ, ուր կարելի ըլլար հոգեւորական ու աշխարհիկ բարձրագոյն ուսմանց լուրջ ու բաւարար ծրագրով մը՝ հիմը դնել Կիլիկեան ձեմարանի մը: Դաշտային ու ծովեզրեայ Կիլիկիոյ մէջ դրութիւնը թէեւ իր համեմատական նպաստաւորութիւնը կը պահէր, ու Ատանա տարիներէ ի վեր Պոլսա-

կան ընտիր ուսուցիչներով բաւական բարեկարգած ու զարգացուցած էր իր ազգային վարժարանները և ուր բարեբախտաբար օտար թափանցումը մտահոգիչ չէր թուեր երբեք, բայց պատմական Կիլիկիան իր անցեալ փառքերուն ու հոյակապ վերելքին ոսկի պատմութեանը ձգեր էր լեռնային Կիլիկիոյ բարձրաւանդակին վրայ և Կիլիկեան փառաւոր շրջանին վերածաղկումը՝ աւելի քան եօթը դարէ ի վեր իր հոյաչէն պարիսպներուն վրայ կործանած Հռոմկլայի սահմաններուն մէջ ձեւաւորել կ'որոշուէր, ստեղծելու համար Նոր Հռոմկլայ մը կամ արդիւաչէն Բարձրբերդ մը և իբր յարմարագոյն կեդրոն Այնթապը կ'ընտրուէր, հոգ չէ թէ Մարաշ կամ հինն Գերմանիկ շատ աւելի հոծ հայութեան մը և տոհմիկ ճոխ անձեալի մը հնագոյն ոստանը դեռ մնալ յամառէր։ Մարաշի մերձաւորութիւնը դիւցազնակերպ Ջէյթունցիներուն, կրնար ուշադրութիւնը գրաւել կասկածամիտ հարեւաններուն։ Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը իր պատմական սահմաններուն մէջ վերստին կենդանացնել ու վերանորոգել Սիսուանի անցեալ փառքը, անկասկած որ դադրած էր այլեւս զինուց գործը ըլլալէ ու այդ ուղղութեամբ ոեւէ նոր փորձ

ի զուր պիտի ըլլար . ի՛նչ որ կը խորհուէր վաթսուն և աւելի տարիներ յառաջ , Հայկական նահանգներուն համար , ճիշտ պիտի ըլլար խորհիլ Կիլիկիոյ համար առաւելապէս . նախ ազատութեան և ինքնաբաւութեան ատակ ու պատրաստ Կիլիկեան հայութիւնը ձեւաւորել ուսման ու կարգապահութեան զոյգ ուղիներով , զօրացնել Հայ եկեղեցին իր նուիրապետական Աթոռով և զարգուն միաբաններով , քաղաքներու և գիւղական վարժարաններուն տալ զարգացած ու հայրենասիրութեամբ վառուած ուսուցիչներ , մամուլի միջոցաւ հանրային կրթութիւնը տարածել չափահասներու մէջ և հանրային լսարաններու ուժով հանրային կարծիքը մօտեցնել սկսած ձեռնարկին շուրջ , ահա ասոնք էին տիրական գիծերը սկսած շարժումին :

Այնթապու մէջ պակաս չէր թիւը սակայն այլ ուղղութեամբ խորհողներու . քաղաքին մէջ սոսկ իրենց համար , Հայոց համար բացուած Ամերիկեան Կեդրոնական Գոլէժը լիովին կը բաւարարէր զգացուած պէտքին ու աւելորդ ծանրութիւն ու պերճանք պիտի ըլլար Նոր Բարձրագոյնի մը հետամտիլը : Բայց վարդանեան կրթարանի գաղափարին

շուրջ հաւաքուողներու տեսակէտը յաղ-
թանակեց ու 1905ին ապագայ ուսումնա-
րանին ուսուցչապետական թեկնածու ե-
րիտասարդները ընտրուեցան ու ղրկուե-
ցան Էջմիածին, Կ. Պոլիս, Վենետիկ,
Բարիզ ու Ամերիկա, Սանասարեան Վար-
ժարանի հիմնարկութեան միեւնոյն ծրա-
գրով: Այնթապու Ամերիկեանը տուած էր,
արդարեւ, ուսումնական լուրջ դէմքեր
ու Ալիքսան Պէզճեան ըրած էր իր կարե-
ւին՝ լաւ հայեր պատրաստելու համար
Գայաճըքի բարձանց վրայ հիմնուած այդ
դպրոցին մէջ, բայց չէր կրցած ճալ, ինչ
որ կ'ուզէին Վարդանեանականները: Կը
մնար շէնքի խնդիրը՝ որ նոյնպէս լուծ-
ուած էր: Մինչեւ որ ղրկուած թեկնա-
ծուները լրացուցին ու համալսարանական
վկայականներով վերադարձան Այնթապ,
հինգ վեց տարի անցած էր արդէն: 1912-
ին, ամէն պատրաստութիւններով բաց-
ուեցաւ Կիլիկեան Կրթարանը. կը մնար
նորաբաց վարժարանին ներկան ու ապա-
գան գնել ապահով հիմերու վրայ: Որքան
որ վարժարանին նախաձեռնողները քա-
ղաքին հարուստ Հայոց նպաստը ապահո-
ված էին, բայց ամէն ոք գիտէր որ ա-
ռանց արտաքին օժանդակութեան, կըր-
թարանը պիտի չկրնար իրմէն ակնկալ-

ուածը տալ : Որպէս զի կարելի ըլլայ իրերու բնականոն ու ներդաշնակ ընթացքը պահել , արժանի է որ հոս յիշուի նոյնպէս որ այդ տարիներուն ողբացեալ Շահէ Վրդ . Ամերիկա անցաւ Աստուածաբանութեան համալսարանի մը հետեւելու և Այնթապ՝ իր ծննդավայրը վերադառնալով Ճեմարանին մէջ դասախօսելու : Գործը արժանօրէն ծանօթացնել արտասահմանի Հայոց , զանոնք ոգեւորել կիլիկիոյ հմայքովը , անոնց նպաստը ապահովել ու նորաբաց Ճեմարանը գնել հաստատուն հիմերու վրայ , կը կարօտէր հեղինակաւոր և անվերապահ ձեռքի մը , որ չուշացաւ օգնութեան հասնելու ճիշտ սպասուած պահուն : Բարգէն Սրբազան , իր երիկամունքէն զգացած ցաւերուն տակ երբ Եւրոպա անցնելու ճամբուն վրայ էր , փափագեցաւ Այնթապ անցնիլ ու տեսնել տարիներէ ի վեր անկէ հեռու ապրած իր ծննդավայրը . աւելի ճիշտ պիտի ըլլար ըսել որ իրմէ խնդրուեցաւ հանդիպիլ Այնթապ և տեսնել Ճեմարանի յաջող ընթացքը և այդ կարեւոր ձեռնարկը ճանչցունել Եւրոպայի ու Ամերիկայի Հայոց : Այսպէս ալ եղաւ . հազիւ այցելած Եւրոպա , հեռագրեց Այնթապ՝ որ Մարկոսեան եղբայրներ 500 ոսկի նուիր-

րած են Ճեմարանին: Իբր անդրանիկ փորձ, արդարեւ բարեյաջող էր իր առաքելութիւնը՝ որ կոչուած էր օգնութեան հասնելու իր հոգեկան տագնապին որ ծննդավայրին մէջ տեսած Ճեմարանն էր, Կիլիկիոյ ապագայ լուսատու փարոսը:

Լրացնելէ յետոյ Եւրոպայի համար իր սահմանած ժամանակը, շուտով անցաւ Ամերիկա՝ ուր ո՛չ միայն վաղածանօթ հայրենակիցներ ու բարեկամներ ունէր, այլ և կը յուսար հոն գտնել աւելի մեծ թիւով բարերարներ, երբ աւա՛ղ հասաւ արձագանգը զարհուրելի աղէտին, որ 1915ի ամրան քանի ամիսներուն ամայացուցած էր բովանդակ թրքահայաստանը, Պոլսոյ արուարձաններէն սկսած մինչեւ Կարին ու Այնթապ: Բաբգէն Եպիսկոպոս Մատթեան ձայնին առջեւ գիտցաւ չափաւորել իր խորունկ վիշտն ու ցասումը ու ինքզինքը լիովին տրամադրեց Ամերիկայի բազմահայ գաղութին հոգեկան մեծ վիշտը ամոքելու, մոռնալով պահ մը իր մարմինը կրծող ցաւերը: Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ պատահած աննկարագրելի աղէտին ու Սիւրիոյ ու Միջագետքի անապատներուն վրայ մահուան սպասող հայորդիներու արձակած սարսուռագին աղաղակներուն ձայնը մինչեւ Ա-

մերիկա հասած ու փետրատա էր ամբողջ
 գաղութը ու զայն վիշտով պատած . չկա՛ր
 հոն մէկը՝ որ եղբայր մը , մայր մը , քոյր
 մը ու հայր մը ունեցած չըլլար , վերջա-
 պէս սրտակից մը , զոհերու ահաւոր թի-
 ւին մէջ . ու ինչ պէտք կար արդարեւ
 մերձաւորներու , երբ ամբողջ հայրենիք
 մը խողխողուած էր ու մորթուած՝ զար-
 հուրելի պարագաներու տակ : Խօսելու ,
 գրելու , քաղաքէ քաղաք այցելութեամբ
 կոտրած ու վիրաւոր սիրտերը մխիթա-
 րելու ու յուսադրելու լեցուն յօժարու-
 թիւն ունեցող Բաբգէն Ամերիկայի մէջ
 թանկագին ծաղայութիւն մատուց պա-
 տերազմի ու աղէտի տարիներուն : Կոլու-
 տի հոգին կ'ապրէր իր մէջ ընդ միշտ ,
 նոյնիսկ Ամերիկայի մէջ , ուր դժուար էր
 զուտ հոգեւոր ու մտաւոր պարապմանց
 յօժար պատրաստ գետին մը գտնել , և
 այն ալ մեքենայացած նոր աշխարհի մէջ :
 Բայց չէ՞ որ հայ եկեղեցւոյ սպասաւորն
 էր . չէ՞ որ հայ գիրի վարպետ ու փորձ
 մշակն էր , ու հայ եկեղեցին կա՛ր Ամերի-
 կայի մէջ , ողջմիտ ու բանաւոր խօսքը
 լսելու յօժար հայ ժողովուրդով : Ինչո՞ւ
 չգործել ա՛յնպէս՝ ինչպէս որ գործեր էր
 Կ . Պոլսոյ , Արմաշի (ու Գաղատիոյ մէջ :
 Ու պատերազմի մշտական անդունտ տակ ,

որոշեց աւելի գործել ու 1918ի Յունուա-
րին Պոստոնի մէջ հայրենակից ու սրտա-
կից Ա. Նազարէթեանի հետ ձեռնարկեց
Տաւրոսի հրատարակութեան, իբր շաբա-
թաթերթ: Աւերուած Կիլիկիան իր ան-
ցեալի փառքերուն յուշերովը ու ներկա-
յի երազներովը, աւա՛ղ փշրուած, ծնըն-
դավայր Այնթապը, Կիլիկեան թեմարանը
ու դեռ չա՛տ հայրենի յուշեր, Վարդան-
եանով ու Աթենականով, ճախարակեց
Տաւրոսի մէջ՝ ուր ոգեկոչեց հայրենիքի
բոլոր նահատակները ու զայն ձեւակեր-
տեց իբր Նոր Հայրենիք ու միշտ յուսա-
ւից՝ որ օր մը պիտի դա՛նէր վերջապէս
հայրենակուլ սպանդը, ուղեց «Ազգային
ազատ ոգի ու ուղղութիւն» ներշնչել Ա-
մերիկայի հայոց, ուր պաշտպանել պէտք
էր հայ եկեղեցին ու հայ ընտանեկան
սրբութիւնները: Իր հաւատաւոր կրօնա-
կանի ու ազատասէր հայու մշտանորոգ
սիրտը վերածնունդ Հայաստան մը միայն
կ'երազէր ու մինչ այդ պէտք էր պահել
գիտնալ պանդուխտ հայու սրտին մէջ
«նախանձախնդրութիւնը ազգային փա-
ռաւոր աւանդութեանց»: Արդարեւ պա-
տահեցաւ անխուսափելին: Ու երբ 1918
Մայիսին Արարատի ձիւնապատ դադաթը
ողողուեցաւ հայրենի ազատութեան ար-

չալոյսին առաջին շառայներովը, ինքը՝
 փորձառու և հեռատես կրօնաւոր, յոյսի
 լքուածութեան մէջ պահ մը տուայտող
 սգաւոր հոգիները վերստին արձանացուց
 ու նորաշող Հայաստանի տեսիլքը ու Ա-
 նոր շուրջ հիւստուած կենդանի ու սրբա-
 զան խորհուրդը ճախարակեց անոնց հետ :
 Տաւրոսի մէջ, պատերազմի վախճանէն
 յետոյ արտասանած քարոզներուն ամփո-
 փումը հրատարակելով գրեթէ ամէն շա-
 բաթ, ցոյց տուաւ անգամ մըն ալ Աւե-
 տարանի քարոզած ու յանձնարարած
 կեանքին՝ մարդկային կեանքի հետ հաշ-
 տեցնել գիտցողի ապացոյցը . ու այսօր,
 երբ իր յիշատակին համար այս քանի մը
 ստուերագիծ տողերը կը նուիրեմ, խըղճ-
 մտանքիս ձայնը կը վկայէ որ «Պատե-
 րազմէն վերջը», «Վերաշինեալ եկեղեցի»,
 «Կառավարական ձեւ», «Պարտականու-
 թեան Գիտակցութիւնը», «Հոգւոյն Մա-
 հը», «Մեր Ազգին Յարութիւնը» ու դեռ
 նման նիւթի քարոզները, որոնք անցեալ
 տարի իր կսկծալի մահէն յետոյ ամփոփ-
 ուեցան «Իսսեւ Աւետարանէն» Բ. շարքին
 տակ, անպայմանօրէն իրենց հզօր ներ-
 գործութիւնը ունեցան այն բարձրօրէն
 վեհանձն հայրենասիրութեան մէջ, զոր
 ցոյց տուաւ Ամերիկահայ գաղութը՝ վե-

բաժնուող Հայաստանի ընծայելով իր առատ նպաստը ու աղէտէն վերապրող իր եղբայրներուն շրկելով անմիջական օգնութիւն: 1915ի և անոր յաջորդող սարսափի տարիներուն, լեցուած չէր կ'երեւայ հայուն դառնութեան բաժակը. ճակատագիրը այնպէս տնօրինած էր որ մեծ և փոքր Հայաստանները անցնէին նոր ու կոկծալի փորձութիւններէ: Պէտք է եղեր որ Նորածին Հայաստան քաղաքական գծայի իրողութեանց առջեւ կորսնցնէր իր կարեւոր մէկ հողամասը ու իր հազարաւոր նորագիր զինուորները գերի իյնային Կարսի մէջ ու բերուէին Կարին ու պէտք է եղեր նոյնպէս որ Կիլիկիան հայութիւնը նոր ու տաժանելի տարագրութիւն մը յանձն առնէր ի զուր ոգորելէ յետոյ թշնամիին հետ, ամիսներ տեւող ընդհարումներու մէջ ու վերստին հարաւ իջնէր, Սիւրիական անապատներուն վրայ նոր օվասիսներ կերտելու, ու պէտք է եղեր վերջապէս որ Իզմիրի ու իր հարուստ շրջականներուն փառաւոր հայութիւնը զարհուրելի դրուագներու մէջ մահանար և կամ իր մերկութիւնը ծածկելու երթար Եգէականի կղզիներուն մէջ: Ու բոլոր այս անակնունելի պատահարները դա՛րձեալ խորապէս կը խօցէին բոլոր գաղութներու

ու մասնաւորաբար Ամերիկայի հայոց արգէն խոցուած սիրտերը : Հարիւրաւոր լէ-
գէտնականներ վերադարձած ըլլալով Ա-
մերիկա , պատմեր էին քստմնեցուցիչ ու
արիւնոտ դրուագներ՝ Հայաստանէն ու
կիլիկիայէն և առիթ տուած որ շատեր
անձամբ գան Սիւրիա ու Լիբանան , հայ-
կական աղէտին վերջին դրուագները տես-
նելու :

Բաբգէն Եպիսկոպոս 1922ի ամրան
թողուց Ամերիկան ու Եւրոպա անցաւ .
ամիսներ լման ապրեցաւ Բարիզ , Լոնտոն ,
Մանչէսթր , Պրիւքսէլ , Վիէննա , Վենե-
տիկ եւն . փափաքելով ծանօթանալ Եւ-
րոպայի հայոց հոգեբանական վիճակին՝
ի տես հայը խոցող այս նոր հարուածին :
Սմէն տեղ պարպուած սիրտեր գտաւ
միայն , յուսալքուած ու նկուն , նման իր
մարմնոյն վրայ մէկէ աւելի վերքեր ստա-
ցած մարդուն՝ որ կը քալէ ցաւերու մէջ
ու կը տեսնէ իր արեան հոսիլը ամէն վեր-
քէ : Իր նպատակը իրական վիրաւորը
տեղւոյն վրայ տեսնել էր , իր անտէրունչ
ու անպատասպար վիճակին մէջ , Սիւրիոյ
անապատներուն վրայ , ուր ցրուած էին
իր հազարաւոր քաղաքակիրցները , մաս-
նաւորապէս Հալէպ որ կեդրոնն էր և է
ցարդ Այնթապցի վերապրողներուն : Իւ-

րաքանչիւր կայարանի մէջ կանգ առնող շողեկառքին նման, Երուսաղէմէն մինչեւ Հալէպ, հանգրուան առ հանգրուան հանդիպեցաւ ուր որ հայ խլեակներու խումբ մը կար. կեցաւ օրերով, այցելեց, ոգեւորեց, մխիթարեց ու 1923ի սկիզբները վերադարձաւ կրկին Ամերիկա, հաւատարիմ նուիրակի մը պէս իր տեսածներուն պատկերը գծագրելով Ամերիկայի հայոց առջեւ, մամուլով ու բեմով: Հանգուցեալ Վենը իր տեսած բոլոր դժպիհի իրողութեանց մէջ, գտած էր սակայն մխիթարական ու յուսալից կայան մը, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքը՝ ուր Արմաշու իր երբեմնի «Վարդապետ»ը արժանօրէն կը հովուէր ու կը գաստիարակէր ժողովուրդ ու ժառանգաւորներ և որուն պիտի նուիրէր օր մը իր թանկագին օթանդակութիւնը:

Է.

Որպէս զի կարելի ըլլայ ճշգրտօրէն ներկայացնել հանգուցեալ Աթոռակցին, Երուսաղէմի մէջ ունեցած պաշտօնին նըկարագիրը, պէտք է նախ ճանչնալ նկարագիրը այն ժամանակին, երբ Դուրեան Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Ս. Յակոբայ միաբանական ընդհանուր ժողովին կողմէ 1921-ին միաբան ընտրուեցաւ նոյն դարաւոր ուխտին, և նոյն տարւոյ Սեպտ. 5-ին Կ. Պոլսոյ Ազգ. Ընդհանուր ժողովոյ կողմէ Պատրիարք հռչակուեցաւ Երուսաղէմի, երբ ամիսներ առաջ ուխտի ձեւով հոն էր արդէն, իր պատկառանքին շուքը դնելով Հայ Սիրոնի պարիսպներէն ներս: Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան արձանագրած ամենատաժանելի ժամանակներէն մէկն էր որ կը կրկնուէր, երբ ընդհանուր պատերազմէն ազատուած հայութիւնը, յանկարծ փշրուիլը կը տեսնէր

նորածագ Հայաստանի իշխանութեան և
Էջմիածնի Հայրապետական Աթոռը կը
մտնէր բացառիկ դրութեան մը մէջ :

Կիլիկիոյ ազատագրութեան երազնե-
րը տակաւ կը մարէին ու Սահակ Բ. ծե-
րունի Կաթողիկոսը Բարիզէն յուսահա-
տօրէն կը վերադառնար իր զաւակներուն
քով ու Զաւէն Արքեպիսկոպոս, նոյնպէս
Բարիզէն վերադարձած իր պարտաւորու-
թեանց գլուխը, տարի մը յետոյ գլխիկոր
ու լռելեայն կը հեռանար ընդ միշտ Պոլ-
սէն : Էջմիածին Խորհրդային հակակրօն
դրութեան տակ, իր անձնուէր ու հայ-
րենասէր միաբաններով, անհաւատալի
քաջութեամբ կը պահէր նախամեծար Ա-
թոռին հմայքը, ինքզինքը յարմարցնելով
նորայայտ դրութեանց ու զմայլելի հեռա-
տեսութեամբ իր մայրենի ձայնը լսելի կը
դարձնէր յուսալքուած իր հեռաւոր զա-
ւակներու սրտին :

Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը տա-
կաւ կը դառնար խնամատարական դիւա-
նատուն մը ու Կիլիկիոյ Հայրապետու-
թեան սիրտին մէջ իսկ փչրուած Աթոռը,
դեռ կը թափառէր Ատանայի և հուսկ յե-
տոյ Հալէպի ու Պէյրութի մէջ, պահ մը
կորսնցնելով նոյնիսկ հետքը իր քանի մը
միաբաններուն :

Հայ եկեղեցին , որ խզճմտանքն էր իր հարազատ զաւակներուն , բռնուած էր տաժանելի ալեկոծութեան մը , ու փութորկայոյզ նաւը , պէտք էր առ ժամայն առաջնորդել անդորր նաւակայքի մը մէջ , ուր իր խարխիսը նետէր ու նուիրուէր իր փշրուած կողերու նորոգութեան : Միակ նաւակայքը Երուսաղէմն էր , Բրիտանական դրօշին տակ իր խաղաղութիւնը գրտած Հայ Սիոնի մէջ , ուր իրեն կ'ապասէր բոլորովին նոր շրջան մը :

1910-ին վախճանած էր Յարութիւն Պատրիարք , ու մինչեւ 1921 թափուր կը մնար Առաքելական Աթոռը : Եթէ այդու ատոր յաջորդող տարիներուն , ազգին նըպատակը ըլլար Երուսաղէմի միայն յատուկ պատրիարք մը ընտրել , զժուար չէր Ս . Յակոբի միաբաններէն յարմարագոյնը որոշել այդ մասնակի պաշտօնին համար : Բայց պարագաներու համադրութեամբը իսկ , Հայ եկեղեցւոյ դրեթէ բովանդակ կազմաւորութիւնը կը փոխադրուէր Դաւթի Բերդին հանդիպակաց հայ Միջնաբերդին պարիսպներէն ներս , հո'ն վառելու համար վերստին Սիւնեաց վարդապետարանի լոյսը և զէպի այդ լոյսին մօտեցնելու անձնուէր ժառանգաւորներու փոքրիկ փաղանգը , որ հետզհետէ

ինքն իր մէջ բազմապատկուելով, լը-
րացնէր Հայ Եկեղեցւոյ նաւին հոգեւոր
զինուորութեան յօժար նաւադախումբը:

Պատմութեան հանդէպ խղճի պարտք
մը լրացուցած ըլլալու միտմտութեամբ,
հոս պարտաւոր եմ անգամ մըն ալ յիշե-
լու որ 1921ին Զօպանեանի Երուսաղէմ
հասնիլը, Դուրեանի պատրիարք ընտըր-
ուիլը Երուսաղէմի Առաքելական Աթոռին
վրայ, ողբացեալ հայրենասէր Պատրիկ
Կիւլպէնկեանի տարեկան հազար ոսկւոյ
հնգամեայ նուիրատուութիւնն ու Կարա-
պետ Մելքոնեանի տարեկան նոյնպէս
հազար ոսկւոյ յաւերժական ու իշխանա-
կան նուիրաբերութիւնը, Հայր Պրիճմէնի
ուսուցչական պաշտօնի հրաւիրուիլը,
Բաբգէն Եպիսկոպոսի, իր վարդապետին
Պատրիարք ընտրուելէն չորս տարի յետոյ
Երուսաղէմ ժամանումը, պատահական
դէպքերու կարգին ներելի պիտի չըլլար
դասել երբեք: Ինչպէս անհատական
կեանքի, նոյնպէս և աւելի ազգային
կեանքի դժնդակ ըրպէնքերուն, անձեր,
երբեմն նոյնիսկ անձ մը, կարող է իր ող-
ջամիտ ու խոհական ծրագրով, փրկել
կորուստին եզերքներուն վրայ տուայտող
յուսահատ անձը կամ հասարակութիւնը,
կը բաւէ որ նման չարժուժ մը մղուած

ըլլայ ազգային ծառայութեան եռանդէն մտրակուած մաքուր ու աննախապաշար հոգիներէ։ Նման հոգիներու լուսաւոր շարքին մէջ ընտրելագոյն ու գիւցազնակերպ իր տեղը ունեցաւ Պօղոս Փոշա Նուպար, առաջնորդուած Երուսաղէմի արգի Պատրիարք Թորգոմ Սրբազանի ազգանուէր խորհուրդներովը։ Կատարուած բոլոր լուիկ խորհրդակցութիւնները, ապահովուած բոլոր նուիրատուութիւնները, իրապէս հրաշալի պայմաններու տակ, տուին իրենցմէ ակնկալուած արգիւնքները։ Հայ եկեղեցին, դարերու մէջէն, հետզհետէ կորսնցուցեր էր իր նիւթական գանձարանին ամէնէն ընտիր զարդերը ու հիմա որ փլատակներու կամ յուշարձաններու վերածուած էին իր լաւագոյն վանքերը, Եկեղեցին, նահատակուած ու փռուկտուած, պիտի ջանար իր զաւակներուն վերստին սիրցնել իր հայրերուն աննախանձ հաւատքը ու այդ սուրբ հաւատքին ուժը՝ դարձնել լծակը իր բարոյական բարձրացման, տեսիլք մը որմէ յափըշտակուած էին, Դուրեանի գլխաւորութեամբ, մեր վերը յիշած իմաստուն գէմքերը։

Դուրեան, այս անգամ Աշըգեանի և Օրմանեանի միացեալ դերերը կ'ստանձնէր

Ս. Յակոբայ հանդարտած ու բարգաւաճման ճամբուն վրայ մտած մենաստանին մէջ. իսկ լման եօթը տարի Ղալաթիոյ իր քարոզչարանին մէջ տքնած ու հայ քրնական գրականութիւնը իր գեղեցիկ ու արժէքաւոր երկերովը ճոխացուցած Բարգէն՝ կը դառնար Դուրեան մը, իր երբեմնի սիրելի վարդապետին մօտ, Նոր Արմաշ մը կերտելու համար Սիոնի մէջ, այն միեւնոյն եռանդով ու փորձառութիւններով, զորս իւրաքանչիւրը ցոյց էին տուեր, աւելի քան երեսուն տարի առաջ, երբ մին վերատեսուէն էր Չարխափանի Դպրեվանքին ու միւսը՝ որդեգիր-ժառանգաւորը անոր:

Ընդհանուր պատերազմի և ասոր հետեւանք հայկական սարսաղի եղեռնի զոհերուն հայ և օտար որբանոցներուն մէջ որդեգրուած որբերովը քանի մը տարիէ ի վեր Ս. Յակոբի ներսը բացուած դասարանները իրենց յիշեցնել կուտային առաջնոյն վերատեսչութեան և վերջնոյն արեղայութեան շրջաններուն երբեմնի Արմաշու այն դասարանները, որոնք ընդհանրապէս լեցուած էին 1896ի ջարդերու զոհ որբերով: Դժուար չէ ըմբռնել թէ որպիսի «սուրբ վրէժխնդրութիւն» մը երկուքին ալ, Դուրեանի և Բարգէնի հոգին

կը հրդեհէր, երբ աչքի առջեւ կը բերէին
որ շուրջ երեք դարու անցեալ ունեցող
Արմաշու Դպրեւանքին մէջ այնքան զո-
հողութեամբ և նուիրումով պատրաստը-
ւած սերունդին մեծագոյն մասը զոհ
գացած էր 1915ի անմոռանալի եղեռնին :
Պէտք էր թէ՛ քանակով և թէ՛ մանաւանդ
որակով լեցնել պակսածներու տեղը ու
այսպէս աշխատիլ վերցնելու տարիներէ ի
վեր ձգուած անհնարին սուգին քօղը, թէ
Ս. Յակոբայ մայրավանքին ներքին պէտ-
քերուն և թէ արտաքին առաքելութեան
բաւարարելու յօժար ու նուիրեալ վար-
դապետներով :

Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան ամէ-
նէն սրտագրաւ այս դարձակէտին վրայ
պահ մը կանգնած, յետագարձ ակնարկ
մը բաւական էր յիշելու համար որ մեծ
աղէտէն դեռ քանի մը տարի յառաջ՝ Հայ
եկեղեցին աւելի քան երեք հարիւր վար-
դապետ կը հաշուէր իր ծառայութեան
մէջ, բայց որ 1921ին հազիւ քառասուն
ըլլար բովանդակ վարդապետներուն թի-
ւը : Հասնող բոլոր աղէտները, ահաւոր
սպանդներուն զոհերը հայրենի աշխար-
հին բոլոր հոգեւոր և մշակութային սըր-
բութեանց իսպառ փշրուիլը, համատա-
րած արտագաղթը և վերջապէս համայ-

նական գետնի վրայ տարածուած սուգը
 ու ասոնց հետեւանք յուսալքումները, ի
 զօրու չեղան բարեբախտաբար ազգին
 մեացորդ բեկորներու սրտէն ջնջելու գե-
 րազանցօրէն վսեմ ու ներշնչող այն
 սուրբ գաղափարը՝ որ եկեղեցին իր ըս-
 պասաւորներով, պիտի յաջողէր միու-
 թեան օղակը դառնալ իր զաւակներուն
 մէջ ու դառնալ յուսատու և լուսատու
 դրօշը բոլոր իրեն ապաւինողներուն։ Ազ-
 գային պատմութեան ո՛չ մէկ էջը այնքան
 աղէտ արձանագրած էր դարերու մէջէն,
 որքան 1915ին և անոր յաջորդող տարի-
 ները։ Ազգային և հոգեւոր զոյգերանգ
 զգացման տէր եկեղեցականներու փոքրիկ
 փաղանգ մը նոյնիսկ՝ պիտի բաւէր վերըս-
 տին բանալու հայ տաճարներու փակուած
 դուռները ու ազգային-մտաւոր-հոգեւոր
 նոր վերածնունդի մը առաջնորդելու ա-
 պագայ տեսիլքներով յափշտակուած վե-
 րապրողները և այս՝ մեթոտիկ ու կանո-
 նապահ աշխատանքով և կարելի եղածին
 չափ կարճ ժամանակի մէջ։ Պատերազ-
 մը, իրաւ է, աւարտած էր, բայց ազգը
 գոյութեան իր պատերազմը կ'սկսէր, ո-
 րուն համար զինուոր ու սպայ պէտք էր։
 Ընդհ. պատերազմի ամէնէն վճռական
 վայրկեաններուն, ճակատներու ընդհա-

նուր բանակատեղիներէն երկու տեսակի խնդրանք կը ներկայացուէր, կեդրոնի ընդհանուր սպայակոյտներուն, մարզուած նորահաս սպայ, թշնամի կրակին տուելու յօժար, և ռազմանիւթ: Ատանկ վըճուական ժամանակի մը մէջ կ'ապրէր Հայ եկեղեցին: Երիտասարդ ու զարգուն եկեղեցականներու խնդրանք կար ու պատրաստութեան լաւագոյն մարզարանն էր Ս. Յակոբայ մենաստանը:

Իբր ռառցիչ, Բաբգէն Եպիսկոպոս իր լաւագոյն արդիւնքները երուսաղէմի' մէջ ի յայտ բերաւ, ծնած էր, ու այս յայտնօրէն, ուսուցչութեան և գրականութեան համար ու իր հայրենասէր հոգւոյն մէջ ոչ մէկ զգացում կը փոխարինէր անոնց, մանաւանդ ուսուցչութեան: Հազիւ թէ պատեհութիւնը ներկայացած էր իրեն, 1907ին Արմաշու Դպրեվանքին մէջ ի յայտ բերելու ուսուցիչ-վարդապետի իր շնորհները, ահա կ'անցնէր Գաղատիոյ մէջ իրեն վստահուած Առաջնորդական պարտաւորութեանց ի գլուխ, ուր որքան գիտեմ, ժամանակ և սիրտ չունեցաւ քաղաքին Ազգ. վարժարանին մէջ դասեր ալ ստանձնելու: Դրամատան մը հաշուապահը ի վիճակի չէ իր գրասենեակը հաստատելու ձուլարանի մը մէջ:

Ուսուցիչը կանոնաւոր դասատան մը մէջ միայն իր ասպարէզը կ'արդիւնաւորէ և Բաբգէն Եպիսկոպոս Երուսաղէմի մէջ գտած էր իր դասատունը։ Իր ձեռքին տակ պատրաստուած աշակերտները, իրենց այսօրուան դիրքով և աշխատութիւններով, կենդանի ապացոյցներն են իրենց ողբացեալ վարդապետին ուսուցչական տքնութիւններուն։ Հին և արդի հայերէնը պէտք է խոստովանիլ որ իր վճիտ յստակութեան մէջ է Երուսաղէմի նորերուն քով, որուն հասնելու համար մեծ դեր ունեցան Դուրեան և Բաբգէն։ Ու յատկապէս գրաբարի մէջ իրենց ունեցած հիմնական ծանօթութիւնը մեծապէս սատարեց նախնեաց մատենագրութեան լրիւ ճանաչման։

Լեզուի այս երկու մեծ վարդապետները թէեւ բաժնուեցան իրենց սիրելի մենաստանէն կսկծալի մահերով, բայց հայերէնի ուսուցումը, Ս. Յակոբայ մէջ, այսօր ալ աւելի քան երբեք ի պատուի է։

Իբր փառովից, Բաբգէն Եպո. Երուսաղէմի մէջ, որքան կը ներէին իր գրական և ուսուցչական պարապումները, մեծ օգտակարութիւն ունեցաւ, կրկին արդիւնքներով։ Հինգ տարուան յարատեւ

ուսանողութեան մը լրիւ շրջանը իր մականին տակ բուրժուողները, ընդարձակ պատեհութիւն ունեցան լսելու Բաբգէնի քարոզները, որոնք ճիշդ է թէեւ չունեցան Դուրեանի գեղազարդ ոճով խօսած քարոզներուն անփոխարինելի հրապոյրը, բայց իրենց պարզ ոճովը կրցին տպաւորել նորահասները, որոնք այսօր, պէտք է դարձեալ խոստովանիլ՝ որ մարզուած քարոզիչներ են և բուրժէն գնահատուած: Բաբգէն Եպս.ի ժողովրդանուէր քարոզները դաստիարակչական և հոգեւոր կըրթութեան տեսակէտով մեծապէս օգտակար եղան նաեւ Երուսաղէմի Հայ գաղութին: Անմոռանալի պիտի մնան ողբացեալ Աթոռակցին Երուսաղէմի մէջ խօսած երկու հոյակապ քարոզները, մին իբր ներքողեան իր ուսուցչին յիսնամեայ քահանայութեան յորելեանին առթիւ, միւսը՝ իբր դամբանական-ողբ իր վարդապետին դագաղին առջեւ:

Իբր խմբագիր 1927ին իրմով կենդանացած ՍԻՈՆ իր երեք տարուան հաւաքածուններով, իր մէջ բովանդակեց հաճելի և օգտակար պէսպիսութիւն մը գրական, կրօնական և պատմական նիւթերու: Այս նեղ տողերուն մէջ, դժուար պիտի ըլլար անշուշտ, ինչպէս եղաւ իր

«Լոյս»երուն համար, ամփոփ բայց խըղճամիտ նկարագիրը տալ այդ չքեղ հաւաքածուին: Կը բաւէ միայն յիշատակել որ լաւ սկսուած ձեռնարկ մը եղաւ «Սիոն»ի նոր շրջանի հրատարակութիւնը, որ նոյնքան և աւելի ճոխութեամբ կը շարունակէ ցայսօր ու հայ կրօնական ու աշխարհիկ ձեռքերու մէջ, անիկա փընտըռուած պարբերականն է ամբողջ ըսփիւռքի հայութեան:

Պարզունակ վարդապետութեան մը անշուք սահմաններուն մէջ միայն ինքզինքը պարաւանգած Բաբգէն Եպս.ի Երուսաղէմի տուած հինգ տարիները, մինչեւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Աթոռակցութեան հրաւիրուիլը, իր արդիւնաշատ կեանքին ամէնէն կարեւոր հանգրուանը կազմեցին: Իր առողջական վիճակը թոյլատու չէր երբեք ուսուցչական, գրական և բեմական երբեակ տքնեցուցիչ պարապումներու. բայց ասոնց համար ծնած ու պատրաստուած, պիտի չկրնար բաժնուիլ մէկէն կամ միւսէն, ու արդարեւ ծառայեց իւրաքանչիւրին մէջ գնահատելի արդիւնքներով ու թողլով անմոռանալի անուն և յիշատակ մը հայ Սիոնի վերածնութեան չքնաղ գործին մէջ:

Ը.

Մօտաւորապէս մինչեւ քառորդ դար յառաջ՝ իր պետական կազմաւորութենէն զրկուած ու շուրջ վեց դար գերութեան տակ շղթայուած հայութեան դարերու կեանք ունեցող մշակոյթը, նորութիւն մը թող չհամարուի ըսելու՝ որ միմիայն պահպանուեցաւ Հայ եկեղեցւոյ հովանիին տակ և գրեթէ անոր շնորհիւ միայն։ Քաղաքական ամենադժուարին ժամանակներու մէջ նոյնիսկ, Հայ եկեղեցին կրցաւ իր մայրական ձայնը լսելի ընել իր հեռաւոր զաւակներուն․ ու Հայ եկեղեցին դարձաւ ի՛ր իսկ հօտին համար մշակոյթի անշէջ հնոց մը, որ շարունակեց փայլատակել, լուսաւորեց ու տաքցուց իր շուրջը ու հայ հոգեւորականութիւնն էր առաւելապէս որ անխոնջ հնոցպանի գերը կատարեց, չմարելու համար հնոցին կրակը, ընդհակառակը շարունակ գրելով,

տպագրելով, ծաղկելով ու թարգմանելով ու հարստացնելով իրեն սրբազան աւանդ թողուած հայ լեզուն: Ու այս հրաշալի երեւոյթը ի յայտ եկաւ առաւելապէս հայ բարձրավանքերու մէջ, էջմիածին, Հռոմկլայ, Սիւս, Երուսաղէմ, Արմաշ եւայլն, իրենց ստորագաս բոլոր վանքերով ու անապատներով, ուրկէ ճառագայթեց հայ մշակոյթի պաշտպանութեան յուսատու ջահը, ինչպէս զինուորական բարձր բերդերէն ու ամրոցներէն միայն կը ճառագայթէ կեանքի և ազգային սահմաններու պաշտպանութեան յուսադրող լոյսը՝ ցամաքի վրայ, ինչպէս նաւային խարխոխներէն արտաքուլած լոյսը, ծովեզերքներու պաշտպանութեան համար: Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը, նոյնիսկ, որ իմացական ու մշակութային խարխոխ մը ըլլալէ աւելի, քաղաքական յարաբերութեանց և ընդարձակ կայսրութեան մը սահմաններուն մէջ ապրող հայութեան ամէն կերպ պաշտպանութեան կայան մըն էր, ա՛ն նոյնիսկ, պէտք է անդրադառնալ երբեմն այս բացառիկ երեւոյթին վրայ, յիշատակելի արդիւնքներով ճոխացաւ, հայ մշակոյթի պահպանման ծառայութեամբ. և եղան պոլսական պատրիարքներ որ

Հայաստանի և Կիլիկիոյ նշանաւոր վանքերու գրասէր վանահայրերուն չափ լւմաստուն կերպով ծաղկեցուցին հայ գրականութիւնը ու լուսաւորել ջանացին բազմահազար հայութիւն մը :

Հայ զարգացած հոգեւորականութիւնը շատ լաւ ու խորապէս ըմբռնած էր մեր վերը մատնանշած ազգային երեւոյթը : Ամէն անգամ որ , քիչ բացառութեամբ , հոգեւոր բարձրագոյն նուիրապետութեան մը , ու նոյն իսկ կարեւոր Առաջնորդութեան մը համար , կաթողիկոս , պատրիարք կամ վարդապետ թեկնածու մը յիշել պէտք ըլլար , բոլորին ալ ակնարկները կ'երթային իշնալ աշնալիսի հոգեւորականներու վրայ՝ որոնք հայ ազգային մշակոյթին ջերմ պաշտպաններն էին , ու իրենք իսկ բարձր զարգացման տէր :

Նորածագ Հայաստանի մէջ , ճի'շտ է , 1918էն ի վեր գեղեցիկ արգիւնքներով սկսած մշակոյթը ո'չ միայն կը պաշտպանուէր , այլ անհաւատալի ըլլալու ատիճան հրաշալի արգիւնքներով կը ճոխանար , բայց Հայաստանի սահմաններէն դուրս կ'ապրէր ցրուած ու հոծ հայութիւն մը , որ պէտք ունէր տակաւին Հայ եկեղեցւոյ հովանիին , պահելու համար

իր գոյութիւնը օտար և մրցորդներով
լեցուն ու զօրաւոր գաղութներու մէջ :
Նախապատերազմեան տարիներուն բա-
րի, ազնիւ ու զարգուն եկեղեցականնե-
րէն բարեբախտաբար կար տակաւին կա-
րելոր թիւ մը, որ կրնար լիովին բաւա-
րարել Հայաստանէն դուրս մնացող հա-
յութեան, Սիւրիոյ, Երուսաղէմի և Կ.
Պոլսոյ մէջ, ու այս վերապրող հոգեւո-
րականները բոլորովին ի վիճակի էին ի-
րենց գրաւած աթոռները «համալսարան»ի
վերածելու, բառին հնագոյն և արդի ի-
մաստով ու պահելով անշուշտ համեմա-
տութեան բոլոր եզրերը, ինչպէս որ Ա-
մբրտօրու քաջը՝ Կոլոտ, «համալսարան»
էր կոչեր իր արծիւի բոյնը :

Սոյ Հայրապետութեան դարաւոր
աթոռը փշրուեր էր տարիներէ ի վեր,
բայց այդ Աթոռին կենդանի պատկերը
դեռ կը ճառագայթէր, յանձին անոր ա-
լեգարդ Սահակ Կաթողիկոսին, բոլոր Կի-
լիկեցիներու հոգւոյն մէջ, մերթ ի Հա-
լէպ, որ պատահական Հայրապետանոց
էր երբեմն, մերթ ի Դամասկոս ու Պէյ-
րութ, ամէն անգամ որ Կաթողիկոսը այ-
ցի կ'ելլէր իր հօտին : Տարիներու և վիշ-
տի ծանրութեան տակ, այդ պատկերը
պէտք էր նորոգել. ասոր համար նախ

խարխախ մը ընտրել պէտք էր, ու ապա նաւավար մը, իր խարխլած նաւը առաջնորդելու, վասն զի իր միտքը դեռ չէր կորսնցուցեր իր երբեմնի առատ լոյսը ու Սահակ Բ. Կաթողիկոս կրնար այլեւս, Անթիլիասի նոր Հայրապետանոցին մէջ իր կայանը ունենալէ յետոյ գոչել Կոլոտի նման. «... և այժմ ահաւասիկ կամքի պաշտօն ծառայութեան Տեառն զօրութեան». հաճելի ու երանեալ ծառայութիւն մը՝ որուն սիրով ընծայեր էր ինքզինքը, աւելի քան վաթսուոն տարիներէ ի վեր:

Յանձին Բաբգէն ծանրախոհ վարդապետին, ծերունի Հայրապետը գտած էր իր նորստաց նաւին ճարտար, հեռատես ու լըջամիտ ու զարգուն նաւավարը, երբ Պոլսեցի ամիրաներուն պէս, իր խղճմտանքին ձայնէն շարժեալ, կը գրէր Բաբգէնի. — «Ե՛կ, դո՛ւ լեր մեզ Աթոռակից և Առաջնորդ Տանս Կիլիկիոյ վտարական հօտին»:

Դառն և բացառիկ աղէտներէ անցած և ժողովուրդ հովուելու ու պաշտպանելու համար կոչուած հովուապետ մը, աւելի արմատական ու խելացի ծրագիր մը չէր կրնար յղանալ: Պէտք չկար որ Գանձակեցի պատրիարքի նման, Սահակ Կա-

Թողիկոս «խոհեմաբար տեղի տար» շուրջ երեսնամեայ իր կաթողիկոսութենէն : Մնացին , երկուքն ալ , Սահակ և Բաբգէն , առօրեայ հանդիպումներով զիրար տեղեակ պահելու , ազգային և եկեղեցական մասնակի ու ընդհանուր անցքերուն :

1714/ին Կ . Պոլսոյ Սահակ Պատրիարք Ալնեցւոյ և պատրիարքին հայրենակից հայ մեծամեծներու նիւթական օժանդակութեամբ Կոլոտ Երուսաղէմ ղրկուեցաւ , իբր «աթոռակալ և վէքիլ» ազատելու համար Ս . Յակոբայ պանծալի վանքը նիւթական աւերածութենէ : Բաբգէն Եպս . 1924էն մինչեւ 1930 , նոյն վանքին մէջ իբր ուսուցիչ ծառայելէ յետոյ , ողբացեալ Եղիշէ Դուրեանի իբր առընթերակից , եկաւ Անթիլիաս , տարիներէ ի վեր անգոյ Կիլիկեան Աթոռը վերականգնելու և հիմը դնելու ծաղկեալ մը շակոյթի մը : Դուրեան Երուսաղէմի մէջ Բաբգէնով ծաղկեցուց իր վարդապետական արդէն ծաղկեալ գաւազանը : Բաբգէն որպէսզի կարենար նոյնը նորակերտ Անթիլիասի մէջ , ըսաւ ծերունի Կաթողիկոսին . — «Բարեկամ մը , եղբայր մը , ընկեր մը , հոգեկից հայրենակից մը ու նիմ , ան հետս պէտք է ըլլայ : Անկից

ետքը ալ Դուք մի վրդովիք, հանդարտ հետեւեցէք մեզի»։ Ու ողբացեալ Շահէ Սրբազան, իր լեցուն միտքովն ու բիւրեղեայ, վճիտ սիրտովը լիովին արդարացուց անհատական ու հանրական ամէն յոյս։

Կոլոտի ներկայութիւնը Ս. Յակոբայ մէջ ինչ քաղցր միսիթարութիւն որ առթեց, նոյնը Բաբգէն Աթոռակից առթեց Անթիլիասի մէջ, իր շնորհալի ու ուշադիր ներկայութեամբը։ Անթիլիասի Մարօնիթ փոքրիկ գիւղէն սկսեալ մինչեւ Մայրի-Ներու պալատն ու Պքերքէի պատրիարքարանը ամէն տեղ յարգանք գտաւ հանդուցեալ Վեհը, ու պէտք է խոստովանիլ որ յարգանքի ու համակրանքի այս դաշտը ծաղկեցաւ այնպիսի ատեն մը՝ երբ հողը շատ ժլատ էր ու կը շարունակէ ժլատ մնալ միշտ Կաթուղիկ պետութեան մը հոգատարութեան տակ և դարերէ ի վեր Կաթուղիկ երկրի մը մէջ։ Հակառակ սկզբնական շրջանին սխալ և նախանձոտ ներքին ցուցմունքներու վրայ իսկ տեսնուած ցուրտ և անտարբեր վերաբերմունքին, իբր բողոքական պաշտպանութիւն վայելող Հոգեւոր Հաստատութեան, որ իբր թէ Անթիլիասն էր, պետական ու կրօնական բոլոր բարձր

չըջանալները Անթիլիասի մէջ գտան
 Պրանսայի, Լիբանանի և Սիւրիոյ հանդէպ
 ամենահաւատարիմ կաթողիկոսութիւնը
 ու Բաբգէնի մէջ ալ տեսան անկեղծ հայը
 և բարձր մշակոյթով օժտուած հոգեւո-
 րականը, շատ աւելի հմուտ ու համայ-
 նագէտ, քան իր աստիճանակից եղբայր-
 ները :

Թ.

Ըսի թէ ընդհանուր ահաւոր կոտորածներէն հրաշքով ազատած և թուրքիոյ սահմաններէն բախտի բերումով միայն դուրսը ապրած հայ սակաւաթիւ բանիբուն հոգեւորականներէն իւրաքանչիւրը՝ տաղանդաւոր վիրաբոյժի մը խորունկ գիտակցութեամբ՝ դիտէր թէ ո՞րքան մեծ էր Հայ ազգին ուղղակի սիրտին վրայ բացուած վէրքը և թէ որպիսի խոր անձնուիրութեամբ կոչուած էր լեցունելու, առողջ միսով ու դնդերով, բացուած այդ վէրքը, որ վիհի մը կերպարանքը զգեցած ըլլալ կը թուէր, ամբողջ ազգին վրայ վերէն նայուած պահու մը: Ի՛րն էր, առաւելապէս, այդ մեծ վէրքին մօտը կանգնելու պարտաւորութիւնը ունեցող բարի հիւանդապահու հիւն, դուք ըսէք Բարի Սամարացիի դերը, այնպիսի ժամանակի մը մէջ՝ երբ

տասնեակ մը հիւանդապահներով և միակ բժշկապետով մը հազարաւոր հիւանդներով և վիրաւորներով լեցուն ընդարձակ հիւանդանոց մը կառավարել պէտք էր, քանի մը սնտուկ գեղերով և վիրակապերով միայն։ Սպանդանոց տարուող ոչ խտրի հօտ մը, իր ճամբուն վրայ իսկ ջարդուեր և խողխողուեր էր, պաշտպանութեան ամէնէն տարրական միջոցներէն զուրկ, ու ցաւալին ու անդարմանելին հո'ն էր՝ որ հօտին ամէնէն պարարտ ոչխարները զենուեր էին նախ ու հրաշքով ողջ մնացողներն ալ, այնքան յոգներ ու վատուած էին իրենց երկար ու միօրինակ աւաղուտ ճամբուն վրայ որ, ապրելու և նորէն սերնդագործելու ոեւէ յոյս չէին ներշնչեր։ — «Այս ազգին ամէնէն հարուստները կօշիկ ներկող ու ամէնէն զարգացածները ջրկիր կամ լիմոն ծախող պիտի դարձունեմ» աղաղակեր էր մեր ցեղին ամէնէն զարհուրելի դահիճներէն մէկը։ Ու ընդհանուր պատերազմին գծած ահաւոր պատկերին մեր ազգին յատուկ եղող բաժինը այս սեւ վաւագուրով միայն փակուած էր։ Լուռ և անարիւն վրէժի մը զգացումը կը հրահրէր վերը ակնարկածս այն հոյս մը վերադրող հոգեւորականներուն սիրտը, ու

րոնց պաշտօն յանձնուած էր Աստուծմէ
 և հայ ցեղին դարաւոր ու արիւնոտ
 պատմութեան էջերուն վրայ դրոշմուած
 խղճմտանքէն, ապրեցնել իր ցեղին մնա-
 ցորդ բեկորները և ցոյց տալ քաղաքա-
 կիրթ աշխարհի գիտակցութեան որ տա-
 սը պահնորդ բաւական էր պաշտպանելու
 կոտորուած ու փշրուած այս հօտը, տա-
 սը հիւանդապահով կառավարուած հի-
 ւանդարանի մը պէս:

Տեղը չէ հոս բնաւ պատմութեան
 անհերքելի փաստերուն զիմեւու: Դարե-
 րէ ի վեր մեր ազգային-եկեղեցական
 պատմութիւնը զլացած է ձեռն տիտղոս-
 ներով պատուելու իր թանկագին աւան-
 դութեանց ու ժառանգութեանց պաշտ-
 պանները: Ազգային խղճմտանքին առջեւ
 ազգանուէր մեծութիւնները այլեւս մեծ
 տիտղոսներով պէտք չէ որ արդարանան:
 Կրակի ճակտին վրայ տասը զէնքերու
 պաշտպանութեան հսկող պարզ զինուորն
 ալ մեծ է, երբ այդ փոքրիկ զէնքերուն
 պահեստը իր արեան գինովը իսկ չ'ուզեր
 աւելցունել թշնամի զինուոց աւելի մեծ
 պաշարին վրայ: Ու կը մնայ միշտ միեւ-
 նոյն մեծութեան վրայ այն հայ դաստիա-
 րակը, որ հայրենիքէ շատ հեռու, օտար
 հորիզոններու տակ, իր հացը ապահովող

իր ազգակիցներուն զաւակները դեռ կը տքնի հայ պահելու, կողք կողքի հայ քահանային հետ, որ գիտակից իր կոչումին, աղօթքով ու հսկումով դեռ բաց պահել կը տքնի հայ անշուք ու փայտակերտ մատրան դուռը:

Փոքր ու համեստ մշակներով մեծ արտեր ակօսելու ժամանակի մը մէջ էր որ Աթոռակից Բարգէն մտաւ Անթիլիասի մէջ ու զինքը օծող ծերունի բայց խելացի Հայրապետին համար պատրաստուած Հայրապետանոցէն ներս, ո՛չ միայն «այր մեծ և բարձր ցանկալի հասակաւ, այլ և յոյժ աւանդապահ պատուիրանաց Աստուծոյ»: Գրիգոր Պարոնտէրէն, Շղթայակիրէն և Կոլոտէն յետոյ, ասոնց սուրբ հայեցողութեանց հաղորդակից, Բարգէն, առանց հիներուն ազնուական ժառանգութիւնը ունենալու, դարձաւ իրական ազնուականը, ու գործակիցներու փոքր թիւով մը, եղաւ ընդարձակ հօտի մը մխիթարութիւնը, ուզելով նախ կանգուն պահել և ապա տակաւ բարձրացնել, պատերազմի և տարագրութեան տակ աղքատացած, որբացած ու տգիտացած իր հօտը:

Անընդհատ վեց տարի անձանձրոյթ կերպով տքնեցաւ ողբացեալը իր անշուք

մատենագարանին մէջ, ու գէթ ինծի համար մնաց միշտ միեւնոյն պարզունակ «վարդապետ»ը, ինչպէս որ տեսեր էի Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ, ասոր կից քարոզչարանը, կամ եկեղեցւոյ բակէն անցած պահուն, իր վայելուչ հասակովն ու գեղովը: Էջմիածնէն մինչեւ ծիծղուն Միջերկրականի ափը, հայ ազգին ու Հայ եկեղեցւոյն համար պատմութեամբ հարուստ և ընդարձակ երկիր մը, անվերջ աւերակոյտի մըն էր վերածուեր, աւա՛ղ, ու Բարգէնով բարդաւաճիլ սկսած Անթիլիասը, այժմ ալ ուր ու ջրարփի ովասիս մըն էր, որուն տկնաղբիւրին մօտ բարձրացած չորս հինգ արմաւենիները, հիմա վեղարաւոր արեւդաներ, շուք կուտային անոր զովու-թիւնն ու անդորրը փնտռող ոչխարներու հօտին:

Այս մատաղատի հովիւները վաղը պիտի նետուին ժողովրդային խաւերու մէջ, հանրային ծառայութեան ասպարէզին մերթ քաղցր, մերթ դառնահամ պտուղները ճաշակելու, բայց վերջապէս պիտի ծառայեն այս ազգին, բարձրացընելու համար անոր բարոյական ու հոգեւոր կենցաղը ու պիտի ջանան հայ փարախին ցանկապատէն դուրս չհանելու զայն:

Այս էր գիտակցութիւնը մօտաւորապէս քսան դարու քրիստոնէական կեանք մը իր մէջ պարականդող հայ ցեղի պատմութեան վրայ իր անունը արձանող բոլոր հայրապետներուն, ու այդ բարձրօրէն ազնիւ գիտակցութիւնն էր որ ամէնուրեք կրցաւ հայ ցեղը պահել իր հնաւանդ բարքերուն ու սովորութիւններուն մէջ: Բարգէն վեհը՝ այնպիսի վարդապետ մը, այնպիսի Հայրապետ մըն էր, որուն ոտքերուն մօտ կրնային շատ բան սորվիլ ինքզինքնին Հայ եկեղեցւոյ պաշտպանութեանը նուիրած բազմաթիւ աշակերտներ: Ու արդարութեան պարտք մը կատարելու համար պէտք է խոստովանիլ որ ողբացեալը հասցուց աշակերտներ թէ՛ Երուսաղէմի և թէ՛ Անթիլիասի մէջ: Երուսաղէմի մէջ իր յաջողութիւնը շատ աւելի արդիւնքներ արձանագրեց, զի ա՛յդ էր հարկը Ս. Յակոբայ վանքի միջավայրին: Նոյնը չեղաւ սակայն Անթիլիասի համար, վասն զի նո՛ր էր հոն միջավայրը: «Զգեստը չէ անշուշտ որ հոգեւորականը կը շինէ» այլ վանական այն միջավայրը՝ որ իր ետեւ դարերու մեծութիւն մը ունի, կեանք մը և այդ կեանքը սահմանաւորող ու արդարացնող պատմութիւն մը: Եթէ բախտը այնպէս

կարգադրէր որ Բարդէն ու Շահէ տակաւին տասնեակ մը տարիներ ապրած ըլլային, և պէտք էր որ ապրէին, անկասկած որ Անթիլիասի վանքը պիտի «կրօնաւորէր»:

Ուսուցիչ ու գրագէտ մարդուն մէջ, շեշտուած էր նոյնպէս Վարչակաւ Մարդը: Ես կը զարմանամ գեռ մինչեւ այսօր թէ ինչպէ՞ս գտնուեցան մարդիկ, որ չուզեցին տեսած ըլլալ այդ բարձր հոգեւորականին մէջ ե՛ւ բարձր վարչագէտը: Հարիւր հազարէ աւելի հոծ հայութիւն մը, իր ճակատագրին յանձնուած Սիւրիոյ և Լիբանանի մէջ, վարչակաւօրէն կ'ապեց, շատ կարճ ատենի մը մէջ, իր հայրապետական մականին: Ի՛նչ որ ալ ըսեն մարդիկ, ճշմարիտ է որ իր անկեղծութեան չափը շատ անգամ մոռցաւ քաղաքավարութեան սահմանները, բայց այդ անկեղծութեան լոյսովն էր որ ի յայտ եկաւ անձնանուէր Հայրապետը: Ես պիտի չմոռնամ երբեք Սիւրիոյ հեռաւոր ծայրակէտին վրայ, Տէրիքի անշուք մատրան մէջ մատուցուած Ս. Պատարագին առջեւ իր աչքերէն հոսած արցունքի խոշոր կաթիլները, երբ գիւղին քահանան լուսաւորելու համար մըթին տաճարը, ու մատուցուած պատա-

բազին վեհութիւնը հաւատացեալներու սրտին մէջ ճախարակելու ինքնաբուխ խորհրդաւորութեամբ, փոխան արծաթէ ու պղինձէ աշտանակներու, սեւ շիշերու բերնին մէջ ամրացուցած մոմերը կը հաստատէր անշուք խորանի աստիճաններուն վրայ, այն պահուն՝ երբ մեր աչքերը իրարու կը հանդիպէին:

Շատ մը տխուր յուշերու կարգին ես պիտի չմոռնամ երբեք հոս, Ալթուն-եան հիւանդանոցի մէջ իր անցուցած հոգեւարքի սարսուռի ժամերը, երբ շարունակ աղօթք կը խնդրէր ու իր սիրելի Հայրապետանոցին մասին կը խորհէր, յԱնթիլիաս, կը խորհէր իր ծրագրներու մասին, իր ընելիքներու մասին, այնպիսի ճգնաժամերու մէջ՝ երբ շունչը կը դադրէր ու հազը կը խեղդէր զինքը, գիշերուան յառաջացած մէկ ժամուն: Ինչո՞ւ արդեօք, կը խորհիմ միշտ, նոյնը չըրաւ, ա՛յլ աւելի տագնապալի իր վերջին ժամերուն, երբ զինուորի մը անշուք մահիճին նմանող երկաթեայ իր պարզունակ մահճակալին վրայ տարածուած, իմ դողացող մատներուս մէջէն իր վերջին թոշակը կ'ստանար: Անո՞ր համար արդեօք որ իր տանը մէջ էր, իր գործերուն վրայ, իր ձեռակերտ տաճարին առջնիքեր:

Պիտի մնայ միշտ արդարի իր յիշատակը:

Արշակ
Գրիգոր
Ալաշիրանեան
— Ստամբուլ

7.— **Տարեալ. Տարեգիրք.**— Պիտաւորագոյն Ու-
ժը.— Պապական եկեղեցու և Իտալիոյ կառավա-
րութեան հաշտութիւնը.— Հին Յունաց կրօնը.—
Յուդան իրական մատնի՞չ էր տիրոջ, թէ անմեղ է.—
Թաղուած Փառք (շար.).— Մի էջ Հայ Արուեստի
Մշակոյթի Պատմութիւնից.— Զինական երաժշտու-
թիւն.— Վիմափոր Պետրա քաղաքը և Սինա լեա-
ռը.— Համառօտ պատմութիւն Տաթեւի վանքի.—
Տպ. Հալկւ. 1930:

8.— **Նկարագիր Օշին Թագաւորի Ձեռագիր
Ժամագիրքին (1319).** Վեհ. Տ. Բարգէն Ս. Կաթո-
ղիկոսի յառաջաբանով.— Ժամանակագրութիւն
Կորիկոսի տէր՝ Հեթում պատմիչի.— Տպ. Անքիլիաս.
1933 (սպառած):

9.— *La Vie et la Culture Arméniennes à
Alep au 17e Siècle.* Paris, 1934 (սպառած):

10.— **Պատմութիւն Հալէպի Ազգ. Գերեզմա-
նատանց եւ Արձանագիր Հայերէն տապանաբաւե-
րու.**— Տպ. Հալկւ. 1935:

11.— **Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Ս.
Քառասուն Մանկունք Եկեղեցւոյ Հալէպի Ա.
Հատոր.**— Տպ. Երուսաղէմ. 1935:

12.— **Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հա-
լէպի. Բ. Հատոր.**— Տպ. Հալկւ. 1936:

13.— **Հոդագործութիւնը Հին Սքրայեցւոց
մէջ.**— Տպ. Հալկւ. 1937:

14.— **Մեծ Դատարարական Դր. Արքա տը Լա-
կարտ. Հանրի Պորտո. Թրգմ.** Տպ. Անքիլիաս 1937:

15.— **Ընտանեկան Դատարարական Մեր
Տուներէն Ներս.**— Տպ. Հալկւ. 1937:

16.— **Պաղրաթ Բերդ.**— Տպ. Հալկւ. 1937:

17.— **Դամասկոս.**— Տպ.

18.— **Յովհաննէս Կոլոս-
զէն Արքուակից Կրիկեցի.**

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0573297

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՀԱԼԷՊԻ ՀԱՅՈՅ

Ա. ՀԱՏՈՐ

որ կը բովանդակէ Սուրբոյ աշխարհագրութիւնը, Բնական, Տնտեսական եւ Քաղաքական մասերով:

Ապստոլական համար դիմելով

Mgr. ARDAVAZT SURMEYAN

Alep, Syrie.

Փին 5 Ֆրանկ

Ամերիկայի համար 25 Սենթ